

Burgerperspectieven

2017 | 1

- Economische waarderingen blijven verbeteren ...
  - ... maar over politiek en de ontwikkeling van het land wordt men niet positiever
  - Samenleven en immigratie belangrijke zorgpunten
  - Stijgende trend van maatschappelijk onbehagen, vooral bij lageropgeleiden ...
  - ... maar in Europees perspectief blijven we optimistisch
-

Paul Dekker, Josje den Ridder en Pepijn van Houwelingen

COB

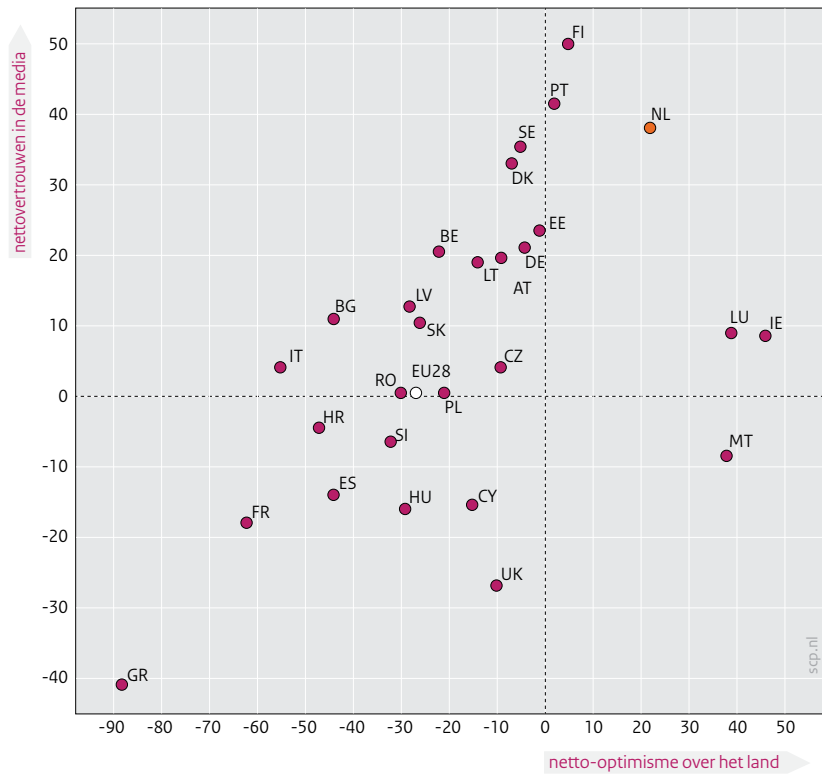
Burgerperspectieven 2017 | 1

Belangrijkste bevindingen eerste kwartaal 2017

Nederland positief in Europees perspectief

In vergelijking met andere lidstaten van de Europese Unie hebben Nederlanders vaak een gunstig oordeel over hoe het eigen land zich ontwikkelt en veel vertrouwen in de media. Ons land bevindt zich wat dit oordeel en vertrouwen betreft in de buurt van de Noordse landen en Portugal, en wordt qua maatschappelijk optimisme alleen gepasseerd door Ierland, Luxemburg en Malta. Griekenland heeft een uitzonderlijke positie met extreem weinig vertrouwen en optimisme. In hoofdstuk 1 gaan we in op het vertrouwen in de media in Nederland en in hoofdstuk 2 op pessimisme en onvrede (maatschappelijk onbehagen).

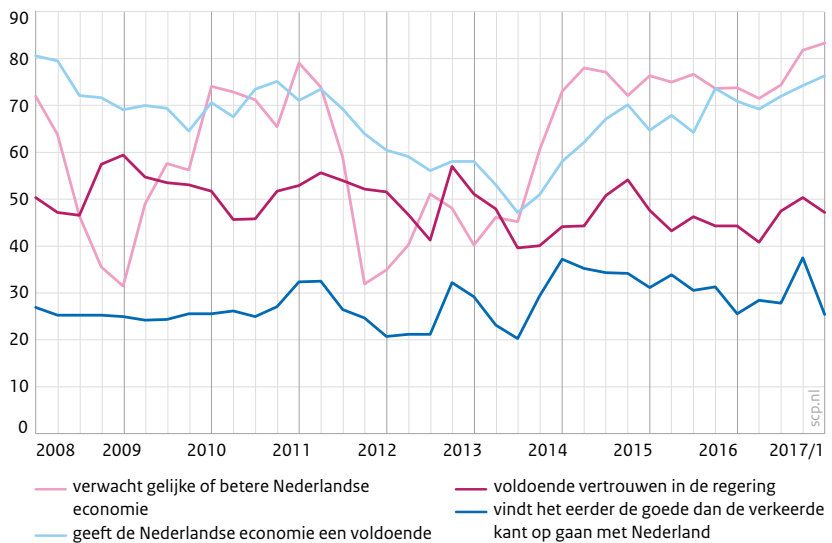
→ p. 10 / 33

De economische waarderingen blijven verbeteren ...

De afgelopen kwartalen verbeterde de economische stemming en die trend zet zich in het eerste kwartaal van 2017 door. In januari 2017 geeft 76% van de Nederlanders de Nederlandse economie een voldoende (dat was een jaar geleden 71%) en verwacht 83% de komende twaalf maanden een gelijke of betere economie (tegen 74% een jaar geleden).

→ p. 5

... maar over de politiek en de stand van het land wordt men niet positiever

Het aandeel dat het de goede kant op vindt gaan, daalde van 37% vorig kwartaal naar 25% nu. 64% vindt het meer de verkeerde kant op gaan met Nederland, dat was vorig kwartaal nog 53%. Ook de licht positieve trend in het politieke vertrouwen stagneert. In januari 2017 heeft 47% voldoende

vertrouwen in de regering, 48% heeft voldoende vertrouwen in de Tweede Kamer. Het vertrouwen van 18-34-jarigen in kranten en televisie is gedaald. In 2008 gaf respectievelijk 79% en 76% deze instituties een voldoende, begin 2017 was dat nog respectievelijk 60% en 57%. Ook het vertrouwen van jongeren in vakbonden en grote ondernemingen daalde in deze periode.

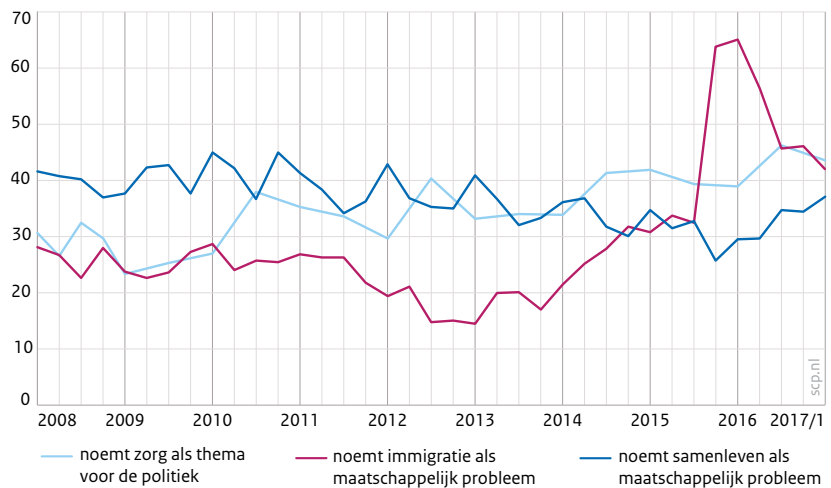
Jongeren hebben nu minder vertrouwen in traditionele media dan ouderen, maar ze hebben nog altijd meer vertrouwen in de Tweede Kamer en de regering dan ouderen. 57% van de 18-34-jarigen heeft begin 2017 voldoende vertrouwen in de Tweede Kamer en de regering, onder 55-plussers is dat respectievelijk 45% en 43%.

→ p. 6 en 8

Grootste zorgen over samenleven en immigratie

De manier van samenleven en immigratie staan bovenaan de lijst met belangrijkste maatschappelijke zorgen. De ongerustheid over immigratie is aanzienlijk lager dan een jaar geleden, maar het onderwerp blijft belangrijk. Als we mensen vragen welk onderwerp hoog op de agenda van de Haagse politiek zou moeten staan, staat de gezondheids- en ouderenzorg met stip op één.

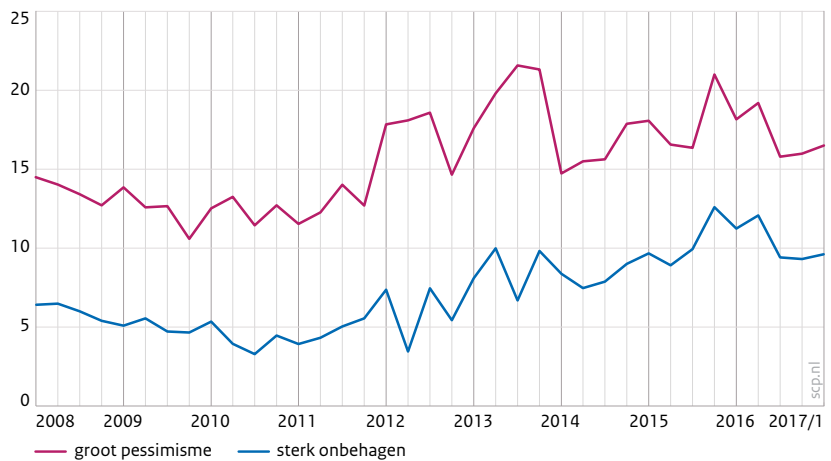
→ p. 12

Toename van pessimisme en onbehagen

Het aandeel mensen dat het duidelijk de verkeerde kant op vindt gaan met Nederland stijgt trendmatig met grote schommelingen. Dat geldt ook voor sterk onbehagen, gemeten als combinatie van dit pessimisme en politieke onvrede. De toename is sterker bij lageropgeleiden en bij mensen met een benedenmodaal inkomen.

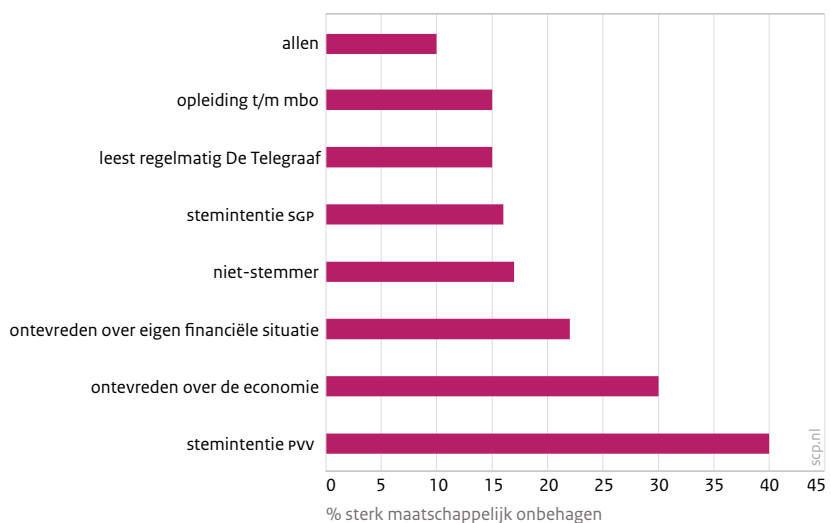
→ p. 48

Grote verschillen in maatschappelijk onbehagen

Gaan we voor de hele bevolking uit van 10% mensen met sterk onbehagen, dan is er onder hogeropgeleide respondenten met een positieve kijk op de economie vrijwel niemand met sterk onbehagen te vinden en onder respondenten met een benedenmodaal gezinsinkomen en een negatieve kijk op de economie wordt de helft gekenmerkt door sterk onbehagen. Wat partijvoorkeur betreft varieert het aandeel van 0% van de aanhang van D66 en GroenLinks tot 40% van de pvv-aanhanger.

→ p. 44-46

Inhoud

Belangrijkste bevindingen eerste kwartaal 2017	2
Ten geleide	4
1 Hoe gaat het met Nederland?	5
2 Maatschappelijk onbehagen: pessimisme en onvrede	29
Verantwoording	51

Ten geleide

In dit 37^e kwartaalbericht van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) gaan we in hoofdstuk 1 in op de stemming in het land en de ontwikkelingen in tevredenheid, vertrouwen, zorgen en opvattingen over politieke kwesties. In hoofdstuk 2 besteden we dit keer uitgebreid aandacht aan maatschappelijk onbehagen.

De enquêtegegevens van dit kwartaal zijn verzameld van 2 januari t/m 2 februari. We belden 34 respondenten op met aanvullende vragen op 16 februari.

In het begin van de enquêteperiode was er in de media aandacht voor het oudejaarsgeweld in het algemeen en geweld tegen hulpverleners in het bijzonder. Daarnaast was er veel aandacht voor de inauguratie van Trump en zijn eerste maatregelen als president. Over de aantrekkende economie – dat wil zeggen een sterkere economische groei dan verwacht en de dalende werkloosheid – werd ook regelmatig bericht. De campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen van 15 maart was ten slotte ook een belangrijk onderwerp in de media, onder andere de uitsluiting van de PVV door andere politieke partijen kwam een aantal keer in het nieuws.

Kernpunten

- De economische waarderingen blijven verbeteren, maar over de politiek en de stand van het land wordt men niet positiever. Het aandeel dat het de verkeerde kant op vindt gaan met Nederland steeg van 53% vorig kwartaal, naar 64% nu.
- Het vertrouwen van 18-34-jarigen in kranten en televisie is gedaald. In 2008 gaf respectievelijk 79% en 76% deze instituties een voldoende, begin 2017 was dat nog respectievelijk 60% en 57%. Ook het vertrouwen van jongeren in vakbonden en grote ondernemingen daalde.
- De manier van samenleven en immigratie staan bovenaan de lijst met belangrijkste maatschappelijke zorgen. Als we mensen vragen welk onderwerp hoog op de agenda van de Haagse politiek zou moeten staan, staat de gezondheids- en ouderenzorg met stip op één.

Positieve trend in economische waarderingen zet door

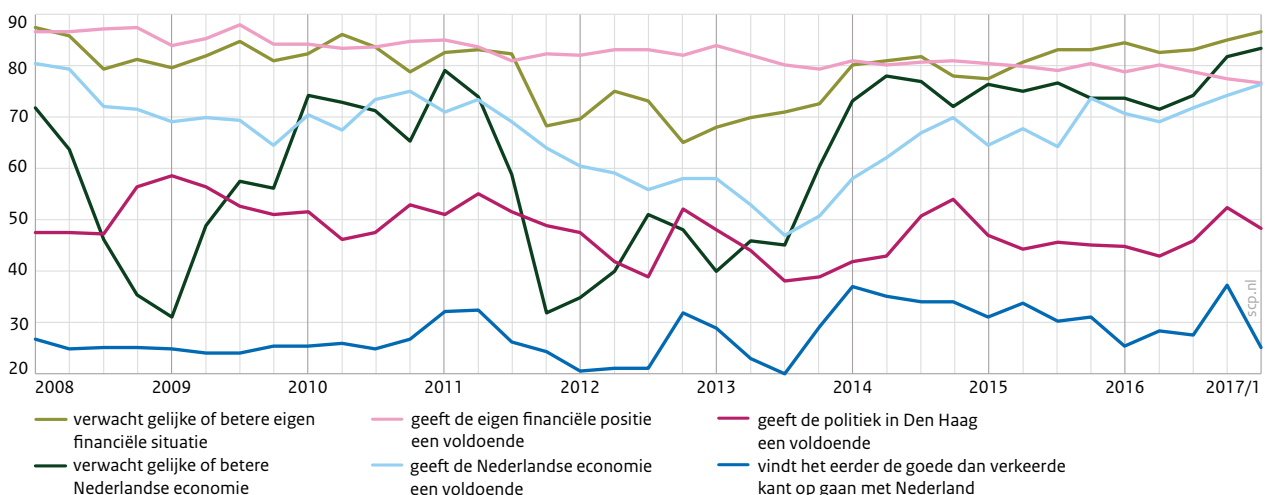
De algemene economische waarderingen blijven positief. Ten opzichte van vorig kwartaal zijn er geen significante veranderingen, maar de stijgende trend zet door (zie figuur 1.1). In januari 2017 geeft 76% de Nederlandse economie een voldoende (dat was een jaar geleden 71%) en verwacht 83% de komende twaalf maanden een gelijke of betere economie (tegen 74% een jaar geleden).¹

Ook de waardering van de eigen financiële situatie blijft positief. 87% verwacht daarin de komende twaalf maanden geen verslechtering.² 77% geeft de eigen financiën een voldoende. De tevredenheid met de eigen financiële situatie verandert nauwelijks van kwartaal tot kwartaal, maar op de langere termijn zien we wel een daling. In 2008 waardeerde 87% de eigen financiële situatie nog met een voldoende.

1 32% verwacht een betere en 52% een gelijke situatie (32 + 52 = afgerond 83%).

2 24% verwacht een betere en 63% een gelijke situatie (24 + 63 = 87%).

Figuur 1.1 Positieve waarderingen en verwachtingen,^a bevolking van 18+, 2008-2017/1 (in procenten)

a De voldoende scores zijn het percentage scores 6-10 op een schaal van 1-10 voor tevredenheid. De verwachtingen betreffen de komende twaalf maanden.

Bron: COB 2008/1-2017/1

Meer mensen vinden het de verkeerde kant op gaan

De positievere stemming over de economie gaat dit kwartaal – anders dan het vorige – niet gepaard met positievere waarderingen van het land als geheel of van de politiek.³

Aan het eind van de COB-enquête vragen we mensen of ze al met al vinden dat Nederland meer de goede of meer de verkeerde kant op gaat. Vorig kwartaal zagen we een opleving van het optimisme: het aandeel dat het de goede kant op vond gaan, was gestegen van 28% in juli naar 37% in oktober 2016. Die opleving was van korte duur: in januari 2017 is het aandeel optimisten gedaald naar 25%. 64% vindt het meer de verkeerde kant op gaan met Nederland, dat was vorig kwartaal nog 53%.

Mensen die het de verkeerde kant op vinden gaan, uiten hun zorgen op tal van thema's. De komst en integratie van migranten is een veelgenoemd punt van ongerustheid, net als de gezondheids- en ouderenzorg en de maatschappelijke verharding. Verderop in dit hoofdstuk gaan we dieper in op deze thema's. In hoofdstuk 2 gaan we uitgebreid in op het gevoel van onbehagen dat spreekt uit de open antwoorden van diegenen die het duidelijk de verkeerde kant op vinden gaan.

Hogeropgeleiden vinden vaker dan gemiddeld dat het de goede kant op gaat; lageropgeleiden en mensen met een benedenmodaal gezinsinkomen vinden dat minder vaak. Vrouwen zijn iets positiever dan mannen (zie tabel 1.1). Bij alle in tabel 1.1 vermelde groepen zien we dat het optimisme over Nederland in het vierde kwartaal van 2016 hoger was dan in het derde kwartaal (zie de positieve scores in de vierde kolom). We zien eveneens dat onder al deze groepen het optimisme in het eerste kwartaal van 2017 weer afnam (de negatieve scores in de vijfde kolom). Het optimisme nam het sterkst af bij mensen met een bovenmodaal gezinsinkomen.

3 De samenhang op individueel niveau tussen economische evaluaties en de algemene en politieke stemming is niet elk kwartaal even sterk. Dit kwartaal is de correlatie tussen geen economische verslechtering verwachten en het de goede kant op vinden gaan bijvoorbeeld 0,22*** (***) = significant $p < 0,001$, vorig kwartaal was dat 0,33***. De correlatie tussen geen economische verslechtering verwachten en vertrouwen in de regering was vorig kwartaal 0,43*** en daalde dit kwartaal naar 0,31***.

Tabel 1.1 (Verschuivingen in) het aandeel dat het de goede kant op vindt gaan, bevolking van 18+, 2016/3-2017/1 (in procenten)

	16/3	16/4	17/1	verandering:	
				16/3 → 16/4	16/4 → 17/1
allen	28	37	25	+9	-12
man	30	41	29	+11	-12
vrouw	25	34	22	+9	-13
18-34 jaar	28	42	32	+14	-9
35-54 jaar	25	34	21	+9	-14
≥ 55 jaar	30	37	25	+7	-12
lageropgeleid	20	29	19	+9	-10
middelbaar	27	35	23	+8	-12
hogeropgeleid	35	48	34	+13	-14
gezinsinkomen benedenmodaal	21	29	22	+9	-7
modaal	26	35	28	+10	-8
bovenmodaal	39	49	30	+9	-19

Bron: COB 2016/3-2017/1

Economie belangrijkste reden om positief te zijn

Hoewel de betere economische stemming dit kwartaal dus niet gepaard gaat met meer optimisme over Nederland, is de economie – net als in vorige kwartalen – wel het belangrijkste argument van diegenen die vinden dat het met Nederland de goede kant op gaat. Veel mensen die positief zijn, noemen de aantrekkende economie, de dalende werkloosheid en het herstel van de huizenmarkt. Sommigen denken dat met een verbeterde economie ook andere problemen, zoals polarisatie, chagrijn en een algemeen gevoel van onbehagen, minder zullen worden.

‘Economie gaat iets de goede kant op.’ (vrouw, 28 jaar, hogeropgeleid)

‘Economie trekt aan. Werkeloosheid daalt iets.’ (man, 66 jaar, lageropgeleid)

‘Als het gaat om solidariteit gaan we de verkeerde kant op, maar op het gebied van economie gaat het juist goed. Dat laatste heeft meer invloed op de bevolking dan het eerste, dus iets meer de goede dan verkeerde kant.’ (vrouw, 26 jaar, hogeropgeleid)

‘Economie herstelt zich men wordt zich er steeds meer van bewust dat we zaken met z’n allen (allochtoon, autochtoon, oud, jong, werkend en werkloos) aan moeten pakken: ieder zal zijn steentje bij moeten dragen om te komen tot een samenleving waarin iedereen zich goed voelt en verantwoordelijk voor voelt.’ (vrouw, 53 jaar, hogeropgeleid)

Een behoorlijke groep relativeert de problemen in ons land:

‘Ik geloof dat we in een mooi land wonen waar we het goed hebben. Zo lang men zich drukker maakt over Zwarte Piet dan over armoede dan valt het allemaal wel mee.’ (vrouw, 36 jaar, hogeropgeleid)

‘Nederland loopt met heel veel dingen voorop in tegenstelling tot andere landen. o.a. wat betreft vrijheid (o.a. wat betreft geaardheid), technologie, en welvaart.’ (man, 18 jaar, lageropgeleid)

‘[...] Technologisch en qua milieubewustheid mogen we onszelf zien als een van de koplopers.’ (man, 20 jaar, hogeropgeleid)

‘Laten we blij zijn dat wij in Nederland wonen met al zijn tekortkomingen.’ (man, 67 jaar, lageropgeleid)

Sommigen merken dat het in hun eigen omgeving prima gaat en dat stemt ze positief:

‘In mijn eigen omgeving merk ik dat veel mensen goed gezind zijn en dat stemt mij positief.’ (man, 74 jaar, hogeropgeleid)

‘Ik merk dat er beslissingen worden gemaakt, waardoor meer mensen zich fijn voelen in mijn omgeving. Dat vind ik heel belangrijk!’ (vrouw, 19 jaar, middelbaar opgeleid)

Een paar mensen hebben hun hoop gevestigd op een nieuw kabinet:

‘Wat ik hoop dat er gaat veranderen bij de Tweede Kamerverkiezingen is dat onze volksvertegenwoordiging wordt uitgevoerd door mensen die in de samenleving hebben gewerkt en niet enkel ambtenaren en studenten. Ik bedoel vertegenwoordigers die breed in de maatschappij hebben gestaan.’ (man, 64 jaar, hogeropgeleid)

‘De verkiezingen komen eraan. Het komt helemaal goed!’ (vrouw, 71 jaar, lageropgeleid)

En zoals elk kwartaal zijn er ook mensen die aangeven dat hun positieve blik op Nederland vooral een instelling is:

‘Positief blijven denken!!’ (vrouw, 76 jaar, middelbaar opgeleid)

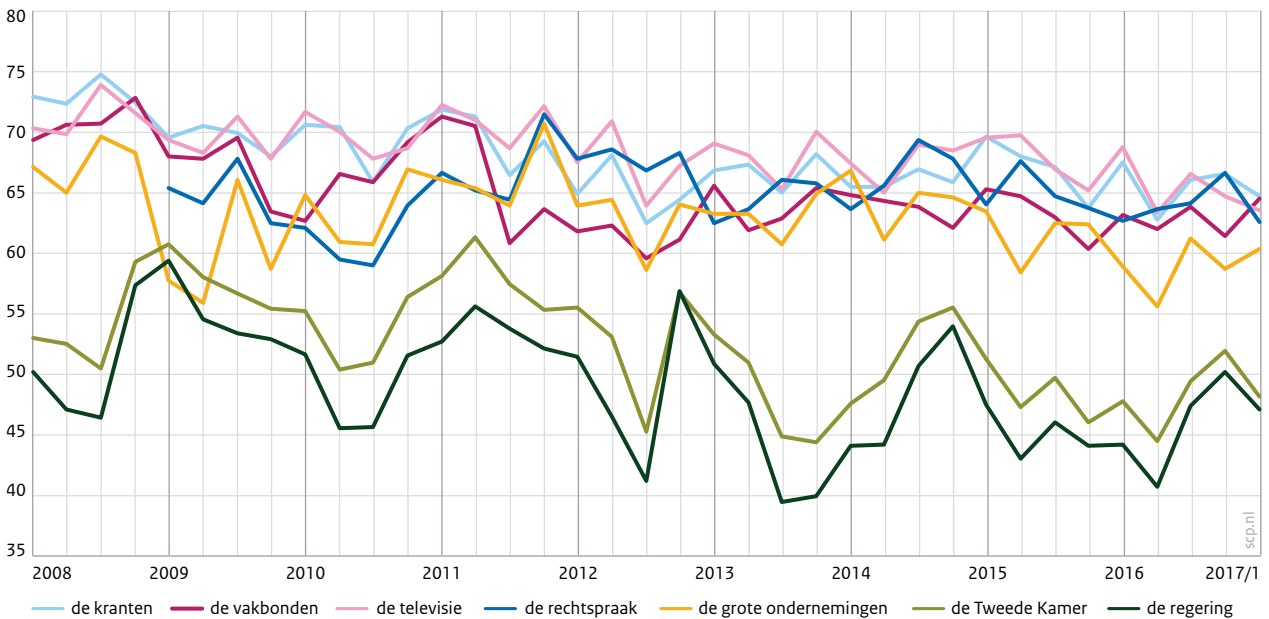
Institutioneel vertrouwen

Stijging van het politiek vertrouwen stagneert

De trend van licht stijgend vertrouwen in de Tweede Kamer en regering zet dit kwartaal niet door (zie figuur 1.2). 48% geeft de Tweede Kamer een 6 of hoger als we vragen hoeveel vertrouwen ze in de Tweede Kamer hebben (dat was vorig kwartaal 52%). 47% geeft de regering een 6 of hoger (vorig kwartaal 50%). Een 6 is het meest gegeven cijfer (zie figuur 1.3). Er wordt ook nog een aantal keer een 7 gegeven en een enkele keer een 8, maar een 9 en een 10 komen nauwelijks voor. Bij mensen die een onvoldoende geven, zien we dat de extreme scores (een 1 of een 2) vaker worden gebruikt. De Tweede Kamer krijgt een gemiddelde score van 5,1, de regering scoort gemiddeld een 5,0.

In de looptijd van het COB staan we nu voor de derde Tweede Kamerverkiezingen. Hoe is het in januari 2017 – twee maanden voor de Tweede Kamerverkiezingen – gesteld met het politieke vertrouwen in vergelijking met het vertrouwen in de aanloop naar de verkiezingen van 2010 en 2012? In de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 2010 had 50% voldoende vertrouwen in de Tweede Kamer en 46% in de regering – percentages die goed vergelijkbaar zijn met die van dit kwartaal (zie COB 2010|2: 5). In 2012 (juli 2012, zie COB 2012|3: 9) was het vertrouwen lager dan nu, toen had 45% vertrouwen in de Tweede Kamer en 41% in de regering. Het verschil tussen deze periode en de twee vorige is dat dit kabinet de rit uitzit, terwijl er in 2010 en 2012 vervroegde verkiezingen waren (na de val van het kabinet-Balkenende IV van CDA en PvdA in 2010 en na de val van het kabinet-Rutte I van CDA en VVD met gedoogsteun van de PVV). Een ander verschil is dat de vertrouwenscijfers in 2010 en 2012 al langer een dalende trend vertoonden, terwijl het vertrouwen in de regering vóór dit kwartaal juist wat steeg na een dieptepunt in het eerste kwartaal van 2016.

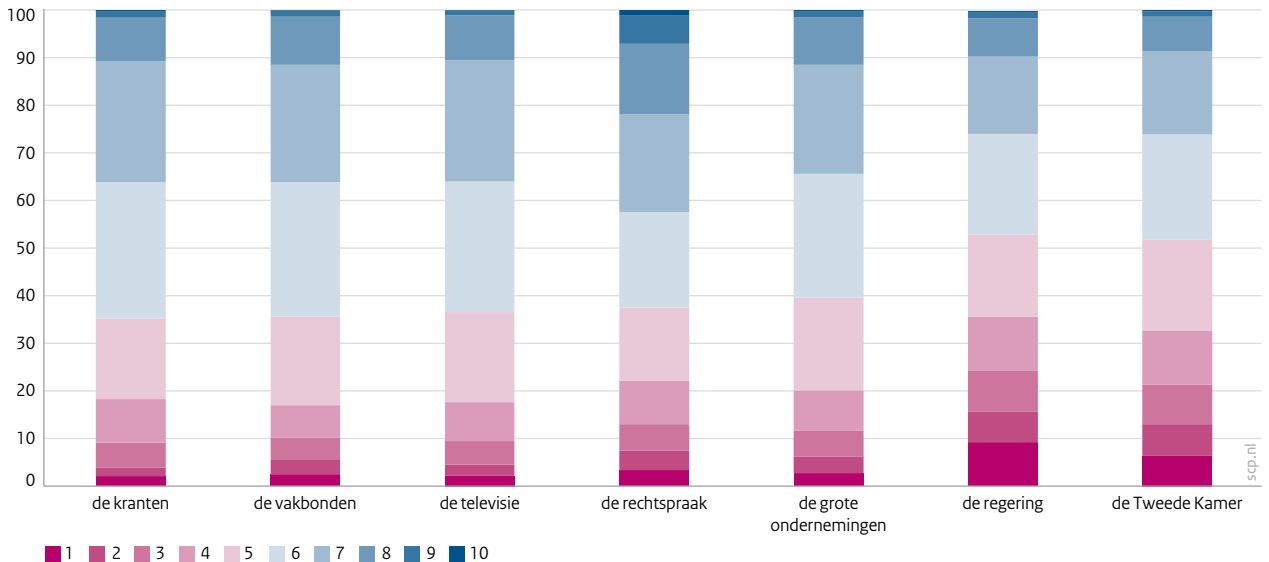
Figuur 1.2 Vertrouwen in zeven instituties,^a bevolking van 18+, 2008-2017/1 (in procenten)

a Vermeld zijn percentages scores 6-10 op een schaal van 1 (geen enkel vertrouwen) tot 10 (alle vertrouwen) in antwoord op de vraag 'Hoeveel vertrouwen heeft u op dit moment in de volgende instellingen in Nederland?'

Bron: COB 2008/1-2017/1

Figuur 1.3 Rapportcijfers voor zeven instituties,^a bevolking van 18+, 2017/1 (in procenten)

a 'Hoeveel vertrouwen heeft u op dit moment in de volgende instellingen in Nederland?' De antwoorden van diegenen die het niet zeiden te weten zijn niet meegenomen in de berekening.

Bron: COB 2017/1

Het vertrouwen in de rechtspraak daalde dit kwartaal van 67% naar 63%. Onder mannen en hogeropgeleiden daalde het vertrouwen sterker dan gemiddeld. Als we kijken naar de precieze cijferverdeling, dan valt op dat de rechtspraak van alle bevroegde instituties de meeste 'hoge cijfers' scoort. 22% geeft de rechtspraak een 8 of hoger; de andere instituties krijgen van 9-12% van de mensen een 8 of hoger.

In januari 2017 heeft 60% vertrouwen in grote ondernemingen, 64% in vakbonden, 64% in de televisie en 65% in kranten. Het vertrouwen in deze instituties ligt daarmee een stuk hoger dan het vertrouwen in de politiek. Het vertrouwen in de kranten, vakbonden, televisie en grote ondernemingen vertoont sinds begin 2008 een licht neergaande trend.

Als we het vertrouwen in het rechtssysteem en in kranten/televisie in Europees perspectief bekijken, dan doet Nederland het – zoals vaker als het om vertrouwen gaat – goed (zie figuur 1.4). Samen met Finland, Denemarken en Zweden is het vertrouwen in beide instituties in vergelijkend perspectief hoog. In Frankrijk, Cyprus, Spanje, Malta en Hongarije overheerst het wantrouwen in het rechtssysteem en de media. In het Verenigd Koninkrijk en Griekenland is men het meest negatief over de media. Bulgarije, Slovenië, Kroatië, Italië en Slowakije vallen op door hun lage vertrouwen in het rechtssysteem.

Figuur 1.4 Institutioneel vertrouwen in Europa, a bevolking van 15+, november 2016 (in procentpunten)

a Nettovertrouwen (% geneigd wel te vertrouwen – % geneigd niet te vertrouwen) in het rechtssysteem en in kranten en televisie.

Bron: Eurobarometer 86.2 (najaar 2016)

Vertrouwen in kranten en televisie daalt onder 18-34-jarigen

In voorgaande kwartalen keken we vaak naar opleidingsverschillen als het ging om vertrouwen; dit kwartaal nemen we leeftijdsverschillen onder de loep. In 2008 gaven 18-34-jarigen alle gevraagde instituties vaker een voldoende dan 55-plussers (zie tabel 1.2).⁴ Begin 2017 is dat beeld iets anders (zie tabel 1.3). Nog steeds geven jongeren vakbonden, de Tweede Kamer en de regering vaker positieve cijfers, maar bij het vertrouwen in grote ondernemingen is er geen verschil meer en bij de kranten en televisie zijn de rollen omgedraaid. Daar geven ouderen nu vaker voldoende dan jongeren. Als we tabel 1.2 en 1.3 vergelijken, dan zien we dat het aandeel jongeren dat voldoende vertrouwen heeft niet alleen bij kranten en televisie in het eerste kwartaal van 2017 lager is dan in 2008, maar dat ook het vertrouwen in grote ondernemingen en vakbonden substantieel lager ligt.

Tabel 1.2 **Voldoende vertrouwen in instituties naar leeftijd,^a bevolking van 18+, 2008 (in procenten)**

	allen	18-34 jaar	35-54 jaar	≥ 55 jaar
de grote ondernemingen	67	79	67	59
de vakbonden	71	79	68	67
de kranten	73	79	71	71
de televisie	71	76	72	67
de Tweede Kamer	54	61	51	52
de regering	50	59	46	49

a Zie figuur 1.2.

Bron: COB 2008/1-2008/4

Tabel 1.3 **Voldoende vertrouwen in instituties naar leeftijd,^a bevolking van 18+, 2017/1 (in procenten)**

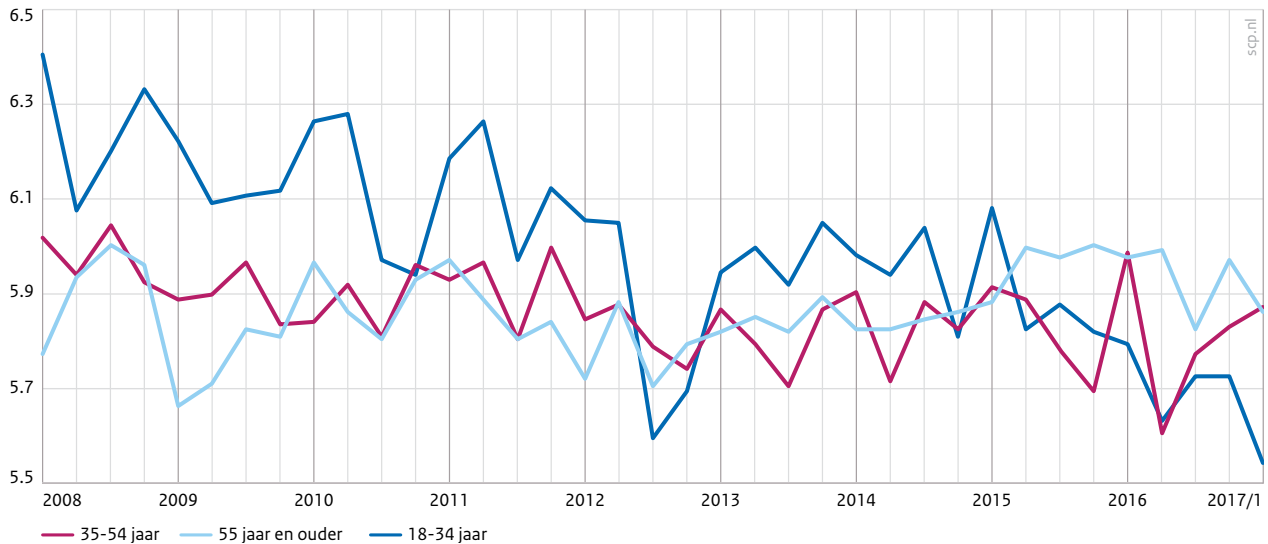
	allen	18-34 jaar	35-54 jaar	≥ 55 jaar
de grote ondernemingen	60	63	60	59
de vakbonden	64	68	67	60
de kranten	65	60	66	67
de televisie	64	57	67	65
de rechtspraak	63	70	63	56
de Tweede Kamer	48	57	45	45
de regering	47	57	44	43

a Zie figuur 1.2.

Bron: COB 2017/1

4 Naar het vertrouwen in de rechtspraak werd in 2009 voor het eerst gevraagd en daar vinden we hetzelfde patroon: 73% voldoende van de 18-34-jarigen, 67% van de 35-54-jarigen en 57% van de 55-plussers.

Figuur 1.5 Vertrouwen in de traditionele media^a in drie leeftijdsgroepen, bevolking van 18+, 2008-2017/1 (gemiddelde score op een schaal van 1-10)

a Het vertrouwen in kranten en televisie is hier samengenomen.

Bron: COB 2008/1-2017/1

Als we inzoomen op het vertrouwen in kranten en televisie en in figuur 1.5 de ontwikkelingen van kwartaal tot kwartaal bekijken, dan zien we dat het eerste kwartaal van 2017 geen uitzondering is, maar dat er sprake is van een trend. Bij de start van het COB in januari 2008 waren de 18-34-jarigen het meest positief over de media: zij gaven de kranten en televisie toen gemiddeld een 6,4.⁵ Dat gemiddelde is sinds 2008 met ups en downs (en een dip in de zomer van 2012) gedaald naar een 5,5. Bij de overige leeftijdsgroepen schommelt het vertrouwen wel, maar is er geen dalende trend. In een volgend kwartaalbericht zullen we verder ingaan op dit dalende vertrouwen onder jongeren.⁶

Problemen, sterke punten en de ‘Haagse’ publieksagenda

Om inzicht te krijgen in de onderwerpen die Nederlanders bezighouden, vragen we mensen om in trefwoorden op te schrijven waarover ze zich zorgen maken, wat ze goed vinden gaan en (om het kwartaal) wat ze hoog op de agenda van de regering willen hebben. De spontaan genoemde onderwerpen brengen we vervolgens onder in zestien categorieën. In tabel 1.4 vermelden we het belang van die categorieën in percentages, waarbij iedere respondent die iets heeft genoemd even zwaar meetelt.⁷ Zo krijgen we het ‘nationale probleembesef’, de ‘nationale trots’ en de ‘Haagse publieksagenda’.

- 5 Ook in recent onderzoek van het onderzoeksbureau I&O over democratieopvattingen onder jongeren blijkt dat hun vertrouwen in de pers sinds 2007 is gedaald, zie Peter Kanne en Femke van Schelven, *Jongeren en democratie. Onderzoek in opdracht van Vrij Nederland*. Enschede: I&O Research, januari 2017.
- 6 Dan zullen we ook ingaan op het verschil in vertrouwen in traditionele en nieuwe media. Voor de bevolking als geheel geldt dat men meer vertrouwen heeft in de eerste dan in de laatste. Volgens de Eurobarometer van najaar 2016 is 75% van de Nederlanders geneigd de radio te vertrouwen (in plaats van ‘geneigd niet te vertrouwen’ of geen mening), 71% de geschreven pers, 64% de televisie; 44% internet en 11% sociale netwerken.
- 7 Men kan per vraag maximaal vijf onderwerpen noemen. Noemt iemand er vijf, dan telt elk voor 20% mee; noemt iemand er maar een, dan telt dat voor 100% mee.

Net als vorig kwartaal staan zorgen over de manier van samenleven en immigratie bovenaan de lijst met het belangrijkste probleembesef. Beide zijn ongeveer even belangrijk.⁸ Ongerustheid over de zorg en de politiek staan op de derde plaats. Zorgen over de economie worden sinds 2013 steeds minder genoemd en die trend zet zich ook dit kwartaal door, al staat het thema nog steeds op de (gedeelde) vijfde plek van het nationale probleembesef. Die zorgen betreffen niet zozeer de economische situatie, maar gaan vooral over armoede en inkomensverschillen. Mensen vinden dat er veel (stille) armoede is in Nederland; ze verwijzen naar voedselbanken en maken zich zorgen over grote(re) verschillen tussen arm en rijk. Zorgen over criminaliteit worden dit kwartaal vaker genoemd dan vorig kwartaal. Daarbij komen de trefwoorden ‘criminaliteit’, ‘veiligheid’, ‘geweld’, ‘te weinig politie’ en ‘agressie tegen hulpverleners’ het vaakst voor.

In de ‘nationale trots’ doen zich dit kwartaal geen noemenswaardige verschuivingen voor. Als mensen moeten opschrijven wat ze goed vinden gaan in Nederland, noemen ze de manier van samenleven, vrijheid, economie, zorg en verkeer. De manier van samenleven wordt dus, zoals elk kwartaal, genoemd als negatief én als positief punt van Nederland, al ligt het aandeel dat het als punt van zorg noemt met 37% aanzienlijk hoger dan de 17% die het als positief punt noemt. Als men de economie noemt als sterk punt, dan gaat het vooral om de (verbeterde) economische situatie en het hoge welvaartsniveau van het land als geheel. Bij de categorie ‘verkeer’ gaat het vooral over ‘infrastructuur’. Men zegt trots te zijn op de ‘wegen’ en het ‘openbaar vervoer’.

De Haagse publieksagenda wordt sinds 2014 gedomineerd door het thema zorg. Men wil meer aandacht van de politiek voor de gezondheidszorg en voor de ouderenzorg. In de meeste gevallen staat er niet concreet bij wat er moet gebeuren, we vragen mensen immers om korte trefwoorden. Diegenen die meer doen dan alleen het noemen van het thema (ouderen)zorg vragen aandacht voor de ‘eigen bijdrage’ (daar wil men van af), de ‘te dure’ zorg (of ‘ziektekosten’), ‘(afschaffing) zorgverzekering’, de ‘bezuinigingen in de zorg’ en ‘meer handen aan het bed’. Immigratie staat op de tweede plaats op de Haagse publieksagenda, ook hier daalde de urgentie van het onderwerp in vergelijking met een jaar geleden. Andere onderwerpen waarvoor men meer aandacht wil, zijn de economie (hier gaat het vooral over armoedebestrijding en daarna over belastingen en inkomensverschillen), criminaliteit en onderwijs.

8 In het nationale probleembesef staat samenleven iets boven immigratie. Als we de herberekening uit noot 7 niet toepassen en alleen kijken naar het aandeel dat één of meer problemen noemt in de betreffende categorie, dan wordt immigratie iets vaker genoemd dan samenleven (door resp. 42% en 37%).

Tabel 1.4 Grootste problemen, sterkste punten en politieke prioriteiten,^a bevolking van 18+, 2008-2017/1 (in procenten)

onderwerpen (de vetgedrukte woorden worden in de tekst gebruikt als verwijzingen)	nationaal probleembesef ^b						top vijf en +/- ^e
	2008-2009	2010-2011	2012-2013	2014-2015	2016	2017/1	
samenleven en normen en waarden	21	21	19	17	16	20	1
immigratie en integratie	10	10	7	13	24	18	2
gezondheids- en ouderenzorg	7	8	10	15	12	12	3
politiek en bestuur (overheid)	13	13	12	9	9	10	4
inkomen en economie	15	12	17	13	9	8	5
criminaliteit en veiligheid	10	11	8	6	5	8	+
werkgelegenheid	3	3	6	7	5	4	
verkeer en fysieke leefomgeving	5	4	4	2	2	3	
internationaal / NL in de wereld	1	2	3	4	4	3	
sociaal stelsel / verzorgingsstaat	1	2	3	3	2	2	
natuur en milieu	3	2	1	2	2	2	
onderwijs , innovatie en cultuur	2	3	3	3	2	2	
jeugd en gezin	4	3	2	1	1	1	
typisch Nederlands	0	0	0	1	2	1	-
vrijheden	1	1	0	0	1	0	
overig	4	4	4	4	4	6	
totaal	100	100	100	100	100	100	
% met minstens één onderwerp	87	87	88	88	88	87	
gemiddeld aantal onderwerpen per persoon (incl. wie niets noemt)	3	3	3,1	3	3	3	

- a Voor elk van deze drie vragen konden respondenten maximaal vijf onderwerpen noemen. Achteraf zijn de onderwerpen ingedeeld in zestien categorieën. Elke respondent telt even zwaar mee: het gewicht van een onderwerp is omgekeerd evenredig aan het aantal genoemde onderwerpen. De volgorde van de categorieën is die van belangrijkheid in het eerste kwartaal van 2017. Wat als het belangrijkste probleem wordt gezien, staat bovenaan.
- b 'Wat vindt u op dit moment de grootste problemen in ons land? Waar bent u zeer negatief of boos over of waar schaamt u zich voor als het om de Nederlandse samenleving gaat?'

Maatschappelijke tegenstellingen

Maatschappelijke verschillen, tegenstellingen en polarisatie zijn een spontaan genoemd punt van zorg in de antwoorden op open vragen. Daarbij zijn de (groeïende) verschillen tussen arm en rijk een terugkerend punt van ongerustheid (zie ook hiervoor, onder de vorige tussenkop). In antwoorden waarom het de verkeerde kant op gaat met Nederland passeren ook andere verschillen de revue:

'Voor de oorlog waren er 8 miljoen inwoners nu meer dan 18 miljoen. Te veel verschillende geloven. Te veel verschillende culturen. Te grote verschillen tussen jong en oud.' (vrouw, 89 jaar, lageropgeleid)

Hoe gaat het met Nederland?

nationale trots ^c							de Haagse publieksagenda ^d						
2008-2009	2010-2011	2012-2013	2014-2015	2016	2017/1	top vijf en +/- ^e	2008-2009	2010-2011	2012-2013	2014-2015	2016	2017/1	top vijf en +/- ^e
14	16	18	19	18	15	1	6	5	4	4	4	4	
4	3	3	3	5	2		10	9	6	9	17	13	2
9	11	10	9	9	10	4	14	17	16	20	22	21	1
6	6	5	5	5	4		9	7	7	6	6	6	
8	8	7	8	9	10	3	14	13	18	15	12	11	3
2	2	2	2	3	2		12	12	8	7	7	8	4
2	1	1	1	1	2		3	4	7	9	6	5	
4	5	7	7	7	9	5	7	6	5	3	3	4	
4	2	2	2	2	2		2	4	5	6	5	5	
10	10	9	8	8	7		3	4	5	4	4	5	
5	5	4	4	4	4		5	5	4	3	4	4	
6	6	7	8	7	7		8	8	8	8	6	6	5
1	1	0	0	0	0		4	3	2	2	1	1	
2	5	5	5	4	3		0	0	0	0	0	1	
16	12	12	12	13	13	2	1	1	1	1	0	1	
6	7	7	6	6	9		3	4	3	3	2	5	+
100	100	100	100	100	100		100	100	100	100	100	100	
63	65	62	61	61	61		78	79	80	80	81	81	
1,6	1,6	1,6	1,5	1,5	1,6		2,4	2,5	2,6	2,5	2,5	2,6	

c 'En wat vindt u juist goed in ons land? Waar bent u zeer positief of blij over of trots op als het om de Nederlandse samenleving gaat?'

d 'Wat zou u hoog op de agenda van de Nederlandse regering willen hebben? Het kan gaan om onderwerpen die veel meer aandacht moeten krijgen of heel anders aangepakt moeten worden.'

e Voor het eerste kwartaal van 2017 zijn vermeld de top vijf en de significante ($p < 0,01$) veranderingen ten opzichte van het vierde kwartaal van 2016 (voor de politieke agenda derde kwartaal).

Bron: COB 2008/1-2017/1

'De verbindende krachten in de samenleving zijn langzaam aan het wegvallen. De vergrote tegenstellingen tussen groepen, zowel cultureel als economisch, zorgen voor steeds meer intolerantie en eenzijdig beleid. Ik maak me vooral zorgen om de eigen informatiebubbels waar mensen in leven en omdat minder naar mensen buiten de eigen groep wordt geluisterd.' (man, 18 jaar, middelbaar opgeleid)

'Het lijkt economisch de goede kant op te gaan, maar de sociale situatie wordt slechter, er zijn teveel tegenstellingen, mensen worden tegen elkaar uitgespeeld. De omgang tussen mensen vind ik veel belangrijker, dus daarom vind ik dat het eerder slechter dan beter gaat.' (vrouw, 29 jaar, middelbaar opgeleid)

We vroegen mensen dit kwartaal om voor een aantal 'harde'⁹ groepsverschillen aan te geven hoe groot de tegenstellingen tussen groepen

9 We vroegen naar tegenstellingen tussen groepen met verschillende achtergrondkenmerken, niet naar verschillen in opvattingen of partijvoorkeur.

Tabel 1.5 Perceptie van grote of zeer grote sociale tegenstellingen,^a bevolking van 18+, 1987-2017 (in procenten)

	1987	2006	2008/'9	2010/'11	2010	2012	2015	2017
arme mensen – rijke mensen	78	79	72	69	72	64	75	77
lageropgeleiden – hogeropgeleiden	.	.	.	.	61	65	66	70
allochtonen – autochtonen	.	.	66	63	67	58	63	66
werklozen – mensen die werk hebben	48	63	63	65	60	60	66	64
jongeren – ouderen	37	60	59	53	51	49	48	55
werkgevers – werknemers	68	57	52	53	48	47	53	53
arbeidersklasse – middenklasse	22	33	32	30	28	29	36	36
vrouwen – mannen	.	.	.	.	14	16	18	21
gemiddeld over de acht tegenstellingen					50	49	53	55

a 'Hieronder staan steeds twee sociale groeperingen die van elkaar verschillen en zelfs wel eens in strijd met elkaar zijn. Kunt u telkens aangeven hoe groot volgens u de tegenstelling is tussen deze twee groepen?' Gesorteerd naar grootte in 2017.

Bron: CV 1987, 2006, 2008/'9, 2010/'11; COB 2010/1, 2012/4, 2015/4 en 2017/1

zijn (zie tabel 1.5). Over de hele linie zien nu iets meer mensen grote tegenstellingen tussen deze groepen dan vijf jaar geleden. In 2017 wordt de tegenstelling tussen arme en rijke mensen door 77% genoemd als grote tegenstelling, evenveel als dertig jaar geleden, maar meer dan vijf jaar geleden. 70% vindt de tegenstelling tussen lager- en hogeropgeleiden groot en ook dat is meer dan in 2010, mogelijk omdat deze tegenstelling de laatste jaren veel aandacht krijgt. 66% vindt dat er grote tegenstellingen zijn tussen allochtonen en autochtonen. Dat aandeel is vergelijkbaar met 2010, maar iets hoger dan in 2012.

De tegenstelling tussen de seksen wordt het minst groot gevonden, al groeit de groep die een grote seksetegenstelling ziet wel. In 2010 zag 14% (zeer) grote tegenstellingen, nu is dat 21%. Vrouwen vinden vaker dat er sprake is van grote seksetegenstellingen dan mannen (28% versus 14%), maar ook in 2010 zagen vrouwen al twee keer vaker grote verschillen (18% versus 9%).

Dat mensen tegenstellingen zien, wil niet per se zeggen dat ze ook conflicten zien tussen groepen. In COB 2012|4 vroegen we aan de ene helft van de respondenten of zij een tegenstelling zagen tussen de groepen uit tabel 1.5 en aan de andere helft of zij een conflict zagen. Dan wordt het vaakst een conflict gesignaleerd tussen allochtonen en autochtonen (57% doet dat). Bij de andere groepen ziet men veel minder vaak een conflict (COB 2012|4: 21-26). Ook als er gevraagd wordt naar waar men 'wrijving' tussen groepen ziet, wordt het vaakst wrijving tussen allochtonen en autochtonen geconstateerd.¹⁰ Dat men tussen sommige groepen minder vaak een conflict ziet, wil overigens niet zeggen dat een tegenstelling niet problematisch is. De tegenstelling tussen arm en rijk levert volgens sommigen bijvoorbeeld geen conflict op tussen arm en rijk, maar wel heel veel problemen voor arme mensen. Hun positie zou moeten worden verbeterd, zodat het verschil tussen beide groepen kleiner wordt.

¹⁰ Mérove Gijsberts, Cok Vrooman en Jeroen Boelhouwer, *Verskil in Nederland: een introductie*, in Cok Vrooman, Mérove Gijsberts en Jeroen Boelhouwer (red.), *Verskil in Nederland – Sociaal en Cultureel Rapport 2014*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2014: 22.

Nederland en de rest van de wereld

Zorgen over internationale politieke situatie

Bij de vraag naar belangrijke problemen in tabel 1.4 vroegen we expliciet naar grote problemen ‘in ons land’ en verwijzen we naar ‘de Nederlandse samenleving’. Internationale zorgen scoren niet hoog in dat nationale probleembesef. Als we mensen expliciet vragen of zij zich zorgen maken over de internationale politieke situatie, zegt 41% zich daarover (tamelijk) veel zorgen te maken. 44% is een beetje bezorgd, 6% maakt zich geen zorgen en 9% weet het niet (zie figuur 1.6). Dat verschilt weinig met eerdere metingen in 2015 en 2016.

De redenen om bezorgd te zijn over de internationale politieke situatie verschillen niet wezenlijk van die in eerdere metingen,¹¹ al zijn er wel verschuivingen. Er is minder aandacht voor vluchtelingen dan een jaar geleden (zie COB 2016|1: 19) en in vergelijking met een halfjaar geleden kwam er één onderwerp prominent bij: de verkiezing van Trump tot president van de Verenigde Staten.

Het meest genoemde zorgpunt is de opkomst, internationaal, van wat sommigen duiden als populisme en autoritaire leiders. Vooral Trump, maar ook Poetin en Erdogan worden hierbij vaak genoemd. Over die laatste twee had men ook in eerdere metingen al enige zorg (vgl. COB 2016|1: 19-21 en COB 2016|3: 23).

‘Een gek als Trump in Amerika, een nog grotere gek als Poetin, Erdogan, ook een gevaar voor ons land.’ (man, 63 jaar, middelbaar opgeleid)

‘Meneer Trump kan rare dingen doen. Die merken wij hier ook, denk ik.’ (vrouw, 49 jaar, middelbaar opgeleid)

‘De dreiging van Rusland, de invloed van daesh, Trump als president van de vs, de te grote invloed van populistten in landen over de hele wereld.’ (man, 50 jaar, hogeropgeleid)

Men ziet spanningen tussen landen, waarbij een mogelijk conflict tussen Amerika en Rusland soms expliciet wordt genoemd:

‘Ik heb het gevoel dat er een derde wereldoorlog aankomt omdat zo veel landen met elkaar in (bijna) oorlog zijn.’ (vrouw, 34 jaar, hogeropgeleid)

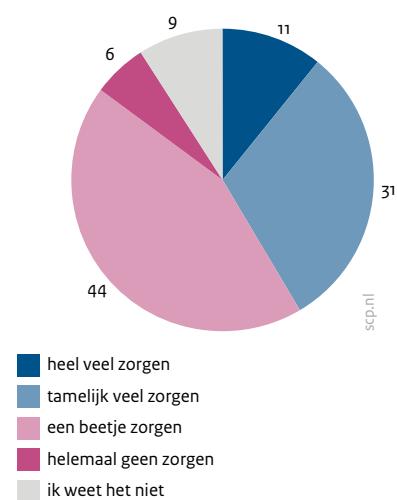
‘Spanningen tussen oost en west nemen toe, er lijkt weer een koude oorlog te komen.’ (man, 69 jaar, hogeropgeleid)

‘Oorlog in Syrië en de invloed van Rusland. Angst voor oorlog tussen grootmachten.’ (vrouw, 34 jaar, hogeropgeleid)

Net als in voorgaande kwartalen zijn er daarnaast zorgen over terrorisme (is), vluchtelingen en de (burger)oorlogen in het Midden-Oosten:

‘Terrorisme, oprukkende islam.’ (man, 55 jaar, middelbaar opgeleid)

Figuur 1.6 Zorgen over de internationale politieke situatie, bevolking van 18+, 2017/1 (in procenten)

Bron: COB 2017/1

11 We vroegen 248 respondenten toe te lichten waarom zij zich (geen) zorgen maken, 165 mensen gaven antwoord.

Hoe gaat het met Nederland?

‘De vluchtelingen blijven maar gaan en veel landen weten, naar mijn mening, niet meer wat ze er mee moeten.’ (vrouw, 46 jaar, middelbaar opgeleid)

‘Ook onbeheersbare terreurinvloeden vanuit Midden-Oosten en is enz.’ (man, 69 jaar, hogeropgeleid)

Een klein aantal mensen vraagt zich af of Nederland nog wel in staat is zelf in de huidige, woelige internationale situatie een koers uit te zetten; de Europese integratie wordt daarbij ook een aantal keer genoemd:

‘Ik denk dat er te veel vanuit Brussel wordt beslist dan vanuit Den Haag. Nederland, Den Haag moet zelf meer de beslissingen nemen dan er nu gebeurt.’ (vrouw, 25 jaar, middelbaar opgeleid)

Diegenen die zich geen zorgen maken of zeggen het niet te weten, geven aan dat ze het een moeilijke vraag vinden of het lastig vinden om te overzien hoe de internationale politieke situatie is en hoe die zich in de toekomst gaat ontwikkelen.

‘Ik kan op dit moment niet overzien wat bijvoorbeeld de gevolgen zijn van het aantreden van Trump en de Brexit.’ (vrouw, 52 jaar, middelbaar opgeleid)

‘Toch beetje ver van m’n bed ... eerst de nationale politieke situatie snappen en dan verder kijken ...’ (vrouw, 18 jaar, middelbaar opgeleid)

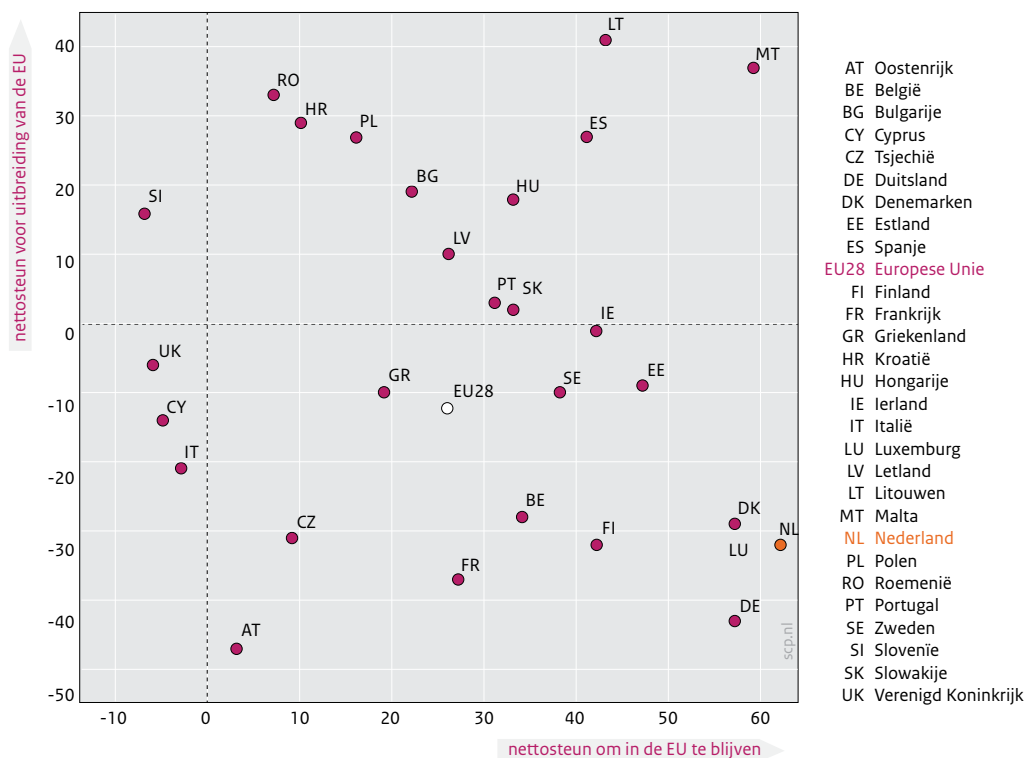
Tabel 1.6 Enkele opvattingen over de eu en open grenzen,^a bevolking van 18+, 2008-2017/1 (in procenten)

	2008- 2009	2010- 2011	2012- 2013	2014- 2015	2016/1-3	2016/4	2017/1
‘Het Nederlandse lidmaatschap van de eu is een goede zaak.’							
oneens	16	18	22	25	23	26	25
eens	47	46	44	41	42	39	42
‘De politiek in Den Haag heeft te veel macht overgedragen aan Europa.’							
oneens	.	.	18	16	14	13	13
eens	.	.	50	56	56	57	57
‘Mensen zoals ik ondervinden vooral nadelen van het verdwijnen van de grenzen en het meer open worden van onze economie.’							
oneens	42	42	41	38	39	42	39
eens	17	19	22	25	24	23	23
tevreden met de politiek in de eu							
voldoende	46	45	38	39	37	39	40

a Bij de drie stellingen zijn de percentages antwoorden ‘zeer mee oneens’ / ‘oneens’ en ‘eens’ / ‘zeer mee eens’ vermeld; met ‘neutraal’ / ‘ik weet het niet’ tellen deze op tot 100%. De stellingen zijn niet allemaal in alle kwartalen voorgelegd. Bij de vraag naar tevredenheid met de Europese politiek is het aandeel vermeld dat een 6 of hoger geeft op een schaal van 1 tot 10.

Bron: COB 2008/1-2017/1

Figuur 1.7 Steun voor lidmaatschap en uitbreiding van de EU,^a bevolking van 15+, november 2016 (in procentpunten)

a Nettosteun om in de EU te blijven = % eerder / helemaal oneens - % eerder / helemaal eens met ‘[land] zou de toekomst beter aankunnen buiten de Europese Unie’ / nettosteun voor uitbreiding = % voor - % tegen ‘Een verdere uitbreiding van de EU met andere landen in de toekomst’

Bron: Eurobarometer 86.2 (najaar 2016)

Meer EU-voorstanders dan -tegenstanders, maar tevredenheid met EU laag

42% vindt het Nederlandse lidmaatschap van de EU een goede zaak, 25% vindt dit niet en 33% is neutraal of heeft geen mening (zie tabel 1.6). De steun voor het EU-lidmaatschap schommelt, maar is sinds 2013 steeds rond of net boven de 40%, met kleine positieve uitschieters naar 47% (in het laatste kwartaal van 2014) en 46% (in het derde kwartaal van 2016). De steun ligt daarmee iets lager dan in de periode 2009-2010, toen het aandeel voorstanders tussen de 46% en 52% lag. Een meerderheid van 57% stemt in met de stelling dat de politiek in Den Haag te veel macht heeft overgedragen aan Europa. Dat aandeel is sinds 2013 heel stabiel, alleen in 2012 stemden iets minder mensen met de stelling in. 13% vindt niet dat Den Haag te veel macht heeft overgedragen, 29% is neutraal of weet het niet. 40% is voldoende tevreden met de politiek in de EU; op een schaal van 1-10 krijgt de Europese politiek een gemiddelde score van 4,6. Daarmee scoort de EU lager dan de Haagse politiek (5,1) en het gemeentebestuur (6,2). De tevredenheid met de EU is de laatste jaren stabiel, maar lag in de periode 2008-2011 wat hoger.

Als het gaat om steun voor het EU-lidmaatschap is Nederland volgens de Eurobarometer een van de meest EU-gezinde landen, met Luxemburg,

Ierland en Duitsland.¹² Dat beeld zien we ook in figuur 1.7. De steun om in de EU te blijven is in Nederland groot: 17% vindt dat Nederland beter af zou zijn buiten de EU, 79% vindt dat niet (waarmee de nettosteun $79\% - 17\% = 62\%$ is).

Net als een halfjaar eerder (zie COB 2016|3: 25) is de Nederlandse bevolking van alle EU-lidstaten het meest pro-lidmaatschap, maar heel terughoudend als het gaat om verdere uitbreiding en integratie. In oktober 2016 is 32% voorstander van verdere uitbreiding en 64% is daar tegen (nettosteun = $32\% - 64\% = -32\%$). De positie van Nederland is niet uniek: de Denen, Luxemburgers en Duitsers houden er dezelfde houding wat betreft EU-lidmaatschap en terughoudendheid over uitbreiding van de EU op na. Uit figuur 1.7 wordt verder duidelijk dat er op landen-niveau nauwelijks samenhang is tussen opvattingen over het verlaten en uitbreiden van de EU. Over deze kwesties wordt heel verschillend gedacht. In Slovenië, het Verenigd Koninkrijk, Cyprus en Italië is de groep die denkt dat hun land beter af is buiten de EU groter dan de groep die pro-lidmaatschap is. In veel Oost-Europese lidstaten is de groep die verdere uitbreiding wil groter dan de groep die dat niet wil, terwijl dat in de meeste West-Europese lidstaten juist andersom is.

Positieve en negatieve gevolgen van open grenzen

Uit de antwoorden op onze stelling ‘Mensen zoals ik ondervinden vooral nadelen van het verdwijnen van de grenzen en het meer open worden van de economie’ blijkt dat 23% het daarmee eens is. 39% zegt geen nadelen te ondervinden en 38% is neutraal of weet het niet. Als we mensen vragen om hun antwoord toe te lichten,¹³ noemen ze vooral – maar niet uitsluitend – economische voor- en nadelen van open grenzen en een open economie.¹⁴ Als positieve economische gevolgen voor Nederland worden genoemd dat open grenzen belangrijk zijn voor de export, goed zijn voor de economie, belangrijk zijn voor een klein land als Nederland en zorgen voor nieuwe kansen. Het meest genoemde negatieve economische gevolg gaat over werkgelegenheid: banen worden ingenomen door (goedkopere) werknemers of verdwijnen naar het buitenland. Meestal worden die gevolgen in algemene zin genoemd, slechts een kleine groep schrijft er expliciet bij die gevolgen zelf te ervaren.

‘Omdat we als klein land als Nederland afhankelijk zijn van andere landen. Juist met open grenzen kun je gemakkelijk handel drijven, het is beter voor de economie.’ (man, 42 jaar, hogeropgeleid, is het met de stelling zeer oneens)

‘Hierdoor kan iedereen in Nederland komen werken terwijl er al werkloosheid genoeg is.’ (man, 18 jaar, middelbaar opgeleid, is het met de stelling eens)

‘Mijn man is vrachtwagenchauffeur, de banen worden ingepikt, die mensen kunnen er niets aan doen, ze moeten de bazen aanpakken en iedereen moet hetzelfde verdienen.’ (vrouw, 52 jaar, lageropgeleid, is het met de stelling eens en noemt een persoonlijk argument)

12 In de Eurobarometer wordt niet naar instemming gevraagd met de stelling dat het EU-lidmaatschap een goede zaak is, maar wordt gevraagd of men het lidmaatschap een goede zaak of slechte zaak vindt. In het najaar van 2016 kiest dan 72% van de Nederlanders voor ‘goede zaak’ en slechts 8% voor ‘slechte zaak’ (en 20% voor ‘goed noch slecht’). De aldus gemeten grotere steun voor de EU zal deels komen omdat ‘slecht’ negatiever is dan ‘niet goed’, maar ook omdat respondenten in de Eurobarometer-setting wat meer pro-Europa zijn. Bij de laatste meting met de vraagformulering van de Eurobarometer in het onderzoek CV 2014/15 vond 57% het lidmaatschap een goede zaak en 18% een slechte zaak (en 25% nam een neutrale middenpositie in). Voor vergelijkingen in de tijd en tussen landen is die bias niet erg.

13 247 respondenten kregen een verzoek om toelichting, 162 van hen gingen daarop in.

14 Ook in 2010 vroegen we mensen hun antwoorden op deze vraag toe te lichten. De antwoorden van dit kwartaal zijn niet wezenlijk anders dan toen, zie COB 2010|3: 24-26.

Tabel 1.7 Enkele opvattingen over immigratie,^a bevolking van 18+, 2008-2017/1 (in procenten)

	2008- 2009	2010- 2011	2012- 2013	2014- 2015	2016/1-3	2016/4	2017/1
'Nederland zou een prettiger land zijn als er minder immigranten zouden wonen.'							
oneens	32	32	34	31	30	33	32
eens	40	40	37	40	40	38	39
'De aanwezigheid van verschillende culturen is winst voor onze samenleving.'							
oneens	27	28	24	25	29	25	26
eens	40	41	43	43	41	44	43
'Nederland moet meer vluchtelingen opnemen dan het nu doet.'							
oneens	.	.	.	56	58	56	56
eens	.	.	.	13	13	13	15

a Bij de drie stellingen zijn de percentages antwoorden 'zeer mee oneens' / 'oneens' en 'eens' / 'zeer mee eens' vermeld; met 'neutraal' / 'ik weet het niet' tellen deze op tot 100%. De stellingen zijn niet allemaal in alle kwartalen voorgelegd.

Bron: COB 2008/1-2017/1

Een ander positief element van open grenzen, dat mensen ook noemen als persoonlijk voordeel, is het vrije reizen.

'Door het verdwijnen van open grenzen kunnen mensen zoals ik makkelijker reizen.' (vrouw, 21 jaar, middelbaar opgeleid, is het met de stelling oneens)

Een veelgenoemd niet-economisch negatief element van open grenzen is dat er geen controle meer is over wie het land binnenkomt en dat open grenzen zorgen voor criminaliteit.

'Iedereen kan ons land binnenkomen.' (man, 59 jaar, lageropgeleid, is het met de stelling eens)

'Grenzen open is meer criminaliteit.' (vrouw, 58 jaar, lageropgeleid, is het met de stelling zeer eens)

Diegenen die een neutrale positie innemen, noemen soms positieve en soms negatieve gevolgen om hun mening te onderbouwen. Sommigen zien zowel voor- als nadelen of zeggen dat ze de balans moeilijk kunnen opmaken.

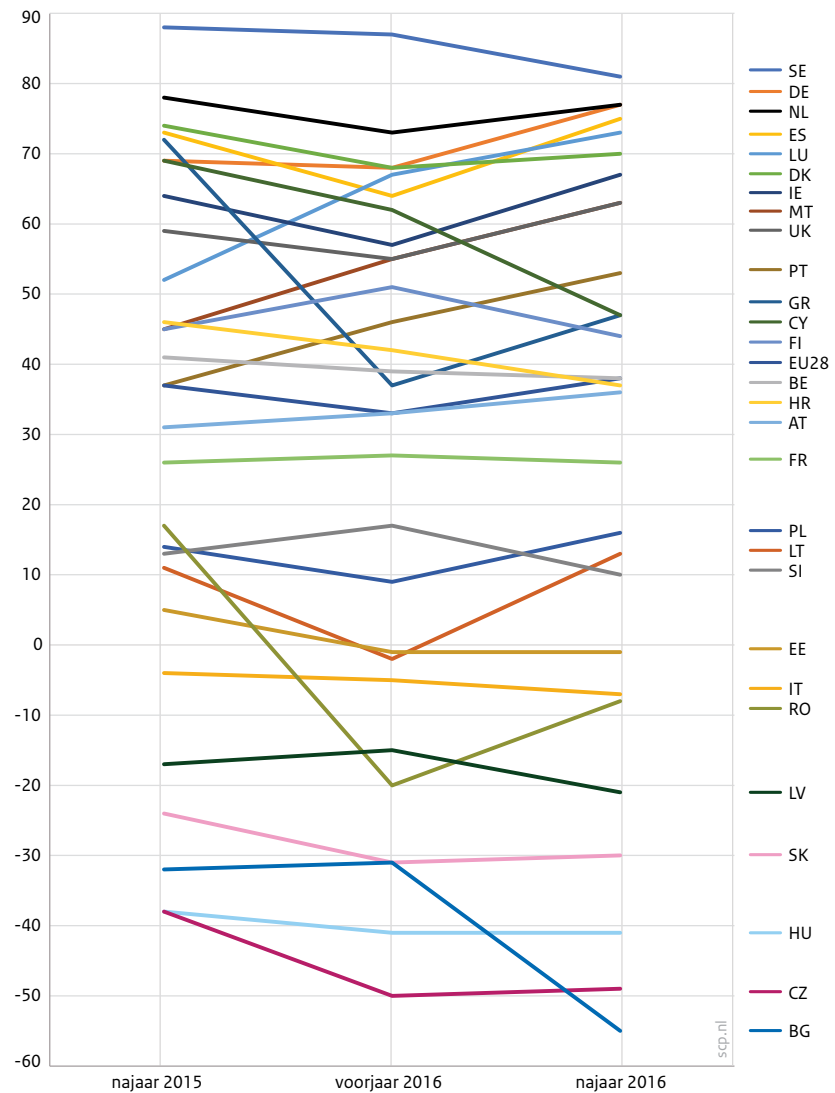
Immigratie- en vluchtelingenvraagstuk

De publieke opinie over immigratie is verdeeld. Iets meer mensen zijn het eens dan oneens met de stelling dat Nederland een prettiger land zou zijn als er minder immigranten zouden wonen. Tegelijkertijd zijn Nederlanders het ook vaker eens dan oneens met de stelling dat de aanwezigheid van verschillende culturen winst is voor onze samenleving. Deze percentages zijn, zoals tabel 1.7 laat zien, door de jaren heen erg stabiel.

Hoewel Nederlanders over de wenselijkheid van de aanwezigheid van migranten en andere culturen in ons land dus verschillend denken, is een meerderheid het oneens met de stelling dat Nederland meer vluchtelingen zou moeten opnemen dan het nu doet. Slechts ongeveer een op de zeven Nederlanders is het hiermee eens. Ook deze percentages zijn al jaren stabiel.

Hoe verhoudt het opinieklimaat in Nederland voor wat betreft het immigratie- en vluchtelingenvraagstuk zich tot dat in andere Europese landen? Figuur 1.8 laat zien dat er hier, in vergelijking met andere landen, een grote bereidheid bestaat vluchtelingen te helpen. Alleen in Zweden is deze bereidheid iets groter. In de Oost-Europese landen zoals Hongarije, Bulgarije en Tsjechië daarentegen vinden aanzienlijk meer inwoners dat hun land niet in

Figuur 1.8 **Bereidheid vluchtelingen te helpen,^a bevolking van 15+ (in procentpunten)^b**

a 'In hoeverre bent u het eens of oneens met de volgende stelling: "[Ons land] zou vluchtelingen moeten helpen?'

b Nettosteun (% (helemaal) mee eens - % (helemaal) mee oneens).

Bron: Eurobarometer 84.3 (najaar 2015), 85.2 (voorjaar 2016) en 86.2 (najaar 2016)

Tabel 1.8 Enkele opvattingen over politiek,^a bevolking van 18+, 2008-2017/1 (in procenten)

	2008- 2009	2010- 2011	2012- 2013	2014- 2015	2016/1-3	2016/4	2017/1
'Politici gaan vaak onbehoorlijk met elkaar om.'							
oneens	20	20	19	19	16	16	15
eens	36	40	42	41	44	40	45
'Het zou goed zijn als het bestuur van dit land werd overgelaten aan enkele krachtige leiders.'							
oneens	41	38	35	36	36	38	36
eens	28	32	35	32	32	31	34
'Het zou goed zijn als mensen meer zouden kunnen meebeslissen over belangrijke politieke kwesties.'							
oneens	14	14	15	13	14	15	16
eens	63	63	61	62	63	61	63
'Het is een goede zaak dat in de politiek compromissen worden gesloten.'							
oneens	9	8	9	10	11	.	10
eens	58	57	56	53	51	.	55

a Bij de stellingen zijn de percentages antwoorden 'zeer mee oneens' / 'oneens' en 'eens' / 'zeer mee eens' vermeld; met 'neutraal' / 'ik weet het niet' tellen deze op tot 100%. De stellingen zijn niet allemaal in alle kwartalen voorgelegd.

Bron: COB 2008/1-2017/1

plaats van wel vluchtelingen zou moeten helpen. Met andere woorden, in Europees verband wordt, afhankelijk van het land, door het publiek erg verschillend gedacht over het vluchtelingenvraagstuk. Bijzonder grote verschuivingen tussen landen zijn sinds het najaar van 2015 in het algemeen niet waarneembaar, hoewel er wel enkele landen zijn waar de (netto)steun behoorlijk is toegenomen (Luxemburg, Malta en Portugal) of juist afgenomen (Griekenland, Roemenië en Bulgarije).

Politiek: compromissen en minderheden

In januari 2017 is 45% van de Nederlanders van mening dat politici vaak onbehoorlijk met elkaar omgaan. Dat is iets meer dan in het vorige kwartaal, toen 40% dat vond (zie tabel 1.8). Dat zou kunnen komen door de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen, want ook in eerdere aanlopen naar de verkiezingen steeg dit aandeel iets. In de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 2010 vond 46% dat politici onbehoorlijk met elkaar omgingen (zie COB 2010|2) en in de aanloop naar de verkiezingen van 2012 was dat 48% (zie COB 2012|3).¹⁵ Met het oog op de verkiezingen van maart 2017 is het aardig om ook weer eens te kijken naar de steun voor sterke leiders. 34% zou het goed vinden als het bestuur van het land zou worden overgelaten aan enkele krachtige leiders, 36% vindt dit geen goed idee. Die aandelen zijn vergelijkbaar met eerdere jaren. Hetzelfde geldt voor opvattingen over het meebeslissen

15 Het is overigens niet zo dat het aandeel dat vindt dat politici onbehoorlijk met elkaar omgaan alleen in verkiezings-tijd hoog is. Ook in oktober 2013 was 48% die mening toegedaan.

van burgers over belangrijke politieke kwesties. 63% zou het goed vinden als dat meer zou gebeuren, voor 16% hoeft dat niet.

Compromissen zijn een goede zaak

Mensen vinden de overheid en de politiek een belangrijk probleem (zie tabel 1.4). Een van de klachten over de politiek is dat politici hun beloftes breken. In het Nationaal Kiezersonderzoek 2012¹⁶ is slechts 6% het oneens met de stelling dat politici hun beloftes breken, 52% is het met de stelling eens (en 41% is neutraal). Klachten over gebroken beloftes klinken altijd duidelijker ná de verkiezingen wanneer er een coalitie gevormd moet worden en partijen met elkaar moeten onderhandelen over een regeerakkoord. Ondanks deze klachten, blijkt er ook veel begrip voor het sluiten van compromissen. In januari 2017 zegt 54% het een goede zaak te vinden dat er in de politiek compromissen worden gesloten, 10% vindt dat niet en 36% is neutraal of heeft geen mening.

Bij de kleine groep die compromissen een slechte zaak vindt,¹⁷ heeft het woord ‘compromis’ duidelijk een negatieve bijklank. Een compromis is bedrog, want je wilde het één en je krijgt het ander:

‘Dat wordt kiezersbedrog.’ (man, 74 jaar, lageropgeleid)

‘Je staat voor een zaak en ga niet zitten handjeklappen.’ (man, 64 jaar, hogeropgeleid)

‘Vlak voor de verkiezingen staat een partij voor bepaalde standpunten. Daarom kies ik dan voor die partij. Als er dan een regering gevormd moet worden, dan zie je dat die partij bepaalde standpunten laat varen en compromissen worden gesloten. Voor mijn gevoel ben ik dan belazerd.’ (man, 67 jaar, middelbaar opgeleid)

In sommige gevallen is dat andere zelfs het tegenovergestelde:

‘Ik vind juist dat ze minder compromissen moeten sluiten. Mooi voorbeeld is dat als we als volk NEE stemmen tegen iets dat er dan toch een ja van wordt gemaakt met voorwaarden.’ (vrouw, 45 jaar, middelbaar opgeleid)

Een ander argument van tegenstanders van compromissen is dat het resultaat vlees noch vis is. Door het sluiten van een slap compromis wordt er niets (wezenlijks) bereikt, men gaat immers nergens vol voor en blijft in het midden hangen.

‘Omdat je dan een beslissingen krijgt van het politieke midden.’ (man, 58 jaar, hogeropgeleid)

‘Vaak is het dan slap of halfbakken. Zie de aanpak van buitenlanders en asielzoekers. Slap en vol compromissen door links-geleuter.’ (man, 49 jaar, hogeropgeleid)

‘Met een compromis bereik je vaak maar een half resultaat.’ (man, 52 jaar, middelbaar opgeleid)

‘Een compromis is een slappe oplossing voor een moeilijke kwestie; het kan nodig zijn iets door te zetten met respect voor het standpunt van de

¹⁶ Zie www.dpes.nl voor meer informatie.

¹⁷ We vroegen 350 respondenten waarom zij compromissen (g)een goede zaak vinden, 244 gaven antwoord.

Hoe gaat het met Nederland?

minderheid; compromis is voor mij meestal polderen oftewel pappen en nathouden.’ (man, 66 jaar, hogeropgeleid)

Het woord ‘compromissen’ heeft echter niet bij iedereen een negatieve bijklank. Een deel van de voorstanders denkt dat ze noodzakelijk zijn: zonder een compromis worden er in een meerpartijstelsel als het Nederlandse immers helemaal geen besluiten meer genomen.

‘Zonder compromissen komen we nergens.’ (man, 69 jaar, lageropgeleid)

‘Zonder compromissen wordt Nederland onbestuurbaar. Dan kunnen geen besluiten meer genomen worden.’ (man, 57 jaar, hogeropgeleid)

‘Zonder een compromis zal er zeker in Nederland weinig van de grond komen.’ (man, 55 jaar, lageropgeleid)

‘Ik vind dat er veel te veel partijen zijn en daarom te vaak compromissen gesloten moeten worden. Waren er minder partijen dan waren er misschien ook minder compromissen. Maar zo is het niet. Dus blijft er weinig over dan leven met compromissen. Geen compromissen zou de samenleving ook geen goed doen.’ (vrouw, 47 jaar, middelbaar opgeleid)

Lang niet iedereen ziet het politieke compromis als een (noodzakelijk) kwaad. Behoorlijk wat respondenten merken op dat de waarheid in het midden ligt en dat het compromis ervoor zorgt dat extreme standpunten gematigd (moeten) worden. Met andere woorden, het politieke compromis komt de kwaliteit van de besluitvorming ten goede.

‘Anders worden beslissingen gemaakt op basis van uitersten, terwijl het in veel gevallen voor bijna iedereen beter is om elkaar tegemoet te komen.’ (vrouw, 25 jaar, hogeropgeleid)

‘Extreme ideeën haal je er dan uit.’ (man, 67 jaar, lageropgeleid)

‘Geeft meestal het beste resultaat.’ (man, 56 jaar, hogeropgeleid)

‘Dan wordt rekening gehouden met de belangen van zoveel mogelijk mensen en instellingen.’ (man, 72 jaar, hogeropgeleid)

‘Alleen bij een eenpartijpolitiek hoef je geen compromissen te sluiten en vaak zijn deze type politiek de uiterste van het politiek spectrum of communisme of junta of ultrarechts en dat zijn dan ook weer type “politiek” waar genoeg negatiefs over te zeggen valt.’ (man, 49 jaar, hogeropgeleid)

‘Als dit niet tot de mogelijkheden behoort krijg je een zwart/wit-beleid en dat wil helemaal niemand.’ (vrouw, 35 jaar, hogeropgeleid)

Dankzij het compromis slaagt de politiek er volgens sommigen in een zo groot mogelijk draagvlak te creëren voor de genomen besluiten. Dit vergroot niet alleen het draagvlak voor die besluiten, maar versterkt ook de sociale cohesie en de democratie.

‘Als alle partijen voor een gedeelte hun zin krijgen, wordt een zo groot mogelijk gedeelte van de kiezers bediend.’ (man, 57 jaar, middelbaar opgeleid)

Hoe gaat het met Nederland?

‘Dat is de enige manier om in harmonie verder te gaan. Tevens worden compromissen aan toetsing onderworpen, hetgeen de democratie bestendigd.’ (man, 65 jaar, hogeropgeleid)

‘Compromissen kunnen zorgen voor een groter draagvlak.’ (vrouw, 62 jaar, lageropgeleid)

‘De samenleving is als een gezin. Het vakantieoel komt na/in overleg tot stand, Samen naar ... of ga je alleen? Waar houd je niet van? Spruitjes? Die hoeft jij dan niet te eten, maar dan eet je wel witlof. Zo gaat het ook bij het besturen van een land. 100 km/uur of 130? Hoeveel mensenlevens extra mag dat kosten?’ (man, 75 jaar, hogeropgeleid)

De meerderheid en de minderheid

We vroegen mensen dit kwartaal naar de relatie tussen de meerderheid en de minderheid aan de hand van de stelling: ‘Wat de meerderheid van de bevolking wil moet gebeuren ook al gaat dit ten koste van de rechten van minderheden.’ 28% is het met die stelling eens, 41% is het ermee oneens, 27% neemt een neutrale positie in en 4% blijft het antwoord op de vraag schuldig. Waarom?¹⁸

Bij de mensen die het niet met de stelling eens zijn, komen we grofweg drie argumenten tegen. Het eerste argument is dat bepaalde fundamentele rechten onschendbaar zijn. Aan deze grondrechten mag niet worden getornd.

‘Bepaalde grondrechten mag je gewoon niet aan komen. Bijvoorbeeld het recht op leven, of vrijheid van meningsuiting.’ (man, 29 jaar, hogeropgeleid)

‘Mag nooit iets gebeuren tegen mensenrechten.’ (man, 87 jaar, hogeropgeleid)

‘Aan grondrechten en mensenrechten mag mijns inziens niet getornd worden. Hiervoor minderheden beschermen.’ (vrouw, 64 jaar, hogeropgeleid)

‘De basisrechten zijn voor elk mens gelijk opgesteld, met een reden. Geen enkele beslissing zou dat moeten overstijgen. Anders zou een minderheid op lange termijn verdreven worden door de grote groep.’ (man, 21 jaar, middelbaar opgeleid)

Een tweede argument is dat de meerderheid (extra) rekening dient te houden met een minderheid, die vaak al een zwakke groep is.

‘Een democratie is niet de wet van de sterkste, maar moet rekening houden met alle belangen.’ (man, 59 jaar, hogeropgeleid)

‘Het heet niet voor niets een SAMENleving. We moeten samen werken aan een betere wereld voor IEDEREEN!!’ (vrouw, 20 jaar, middelbaar opgeleid)

‘In een democratie moet de meerderheid juist ook rekening houden met de minderheden, anders is er op termijn geen ruimte meer voor een afwijkende mening.’ (vrouw, 56 jaar, hogeropgeleid)

‘De meerderheid bestaat meestal uit rijkere mensen die sowieso al meer invloed hebben.’ (vrouw, 56 jaar, middelbaar opgeleid)

18 We vroegen 344 respondenten hun antwoord toe te lichten, 230 mensen deden dat.

Een derde argument tegen de stelling komt van diegenen die twijfels lijken te hebben bij de democratie in het algemeen en het principe van algemeen

kiesrecht in het bijzonder. Moet iedereen, ook mensen die weinig weten van een onderwerp, wel zomaar mee kunnen praten en stemmen? Laten mensen zich niet te snel verleiden tot domme beslissingen door populisten of hun eigen onderbuik? Is iedereen wel rechtvaardig genoeg om te mogen stemmen?

‘De meerderheid van de bevolking is laag opgeleid en volgt oneliners en leuzen zonder daadwerkelijk de inhoud te begrijpen. Daarbij komt nog confirmation bias, bystander effect, en zo heb je al gauw een enorme clusterfuck. Ik vind dat mensen die kennis hebben over bepaalde onderwerpen over die onderwerpen moeten besluiten. Over veel dingen weet ik niks, het lijkt me debiel als mijn mening dan net zo zwaar telt als die van een expert in dat veld. Maar als ik begrijp hoe dit veld in elkaar steekt en grip heb op hoe het samenhangt met andere velden, zou mijn mening erover wel waardevol zijn.’ (vrouw, 27 jaar, hogeropgeleid)

‘De meerderheid van de bevolking mist kennis van de complexiteit van (politieke) vraagstukken. Het onderbuikgevoel en de mening van de luidste schreeuwer gaan dan winnen, in plaats van beslissingen die genomen zijn met oog op alle belangen.’ (vrouw, 31 jaar, middelbaar opgeleid)

‘De hardste schreeuwers zijn niet altijd de slimste.’ (vrouw, 53 jaar, middelbaar opgeleid)

‘De meerderheid van de bevolking heeft wel een scherpe mening, maar is inhoudelijk onvoldoende op de hoogte van de meeste kwesties. Daardoor overzien ze vaak de gevolgen van deze scherpe mening niet voldoende.’ (man, 33 jaar, hogeropgeleid)

‘Democratie is prima, maar deze stelling neigt naar populisme.’ (man, 49 jaar, middelbaar opgeleid)

‘Het is niet altijd goed wat de meerderheid van de bevolking vindt. Of dit nu wel of niet goed is voor de minderheden. Sommigen vinden maar wat.’ (vrouw, 39 jaar, middelbaar opgeleid)

Voorstanders van meerderheidsbesluiten – ook al gaan ze ten koste van minderheden – geven over het algemeen aanmerkelijk kortere antwoorden. Ze wijzen er simpelweg op dat in een democratie de meerderheid nou eenmaal beslist, ‘anders zou het geen democratie zijn’.

‘Als de meerderheid van de bevolking ja zegt is het ook ja.’ (man, 21 jaar, middelbaar opgeleid)

‘Dat is pure democratie, de meerderheid beslist.’ (man, 63 jaar, hogeropgeleid)

‘Dat is mijns inziens juist democratie.’ (man, 59 jaar, middelbaar opgeleid)

‘De meerderheid bepaalt. Dat is toch democratie?’ (vrouw, 51 jaar, lageropgeleid)

‘De meerderheid beslist toch? Anders hoef je geen verkiezingen te houden?’ (vrouw, 58 jaar, middelbaar opgeleid)

In toelichtingen erkennen voorstanders van de stelling soms dat besluiten van de meerderheid inderdaad ten koste van de minderheid kunnen gaan, maar dat je nou eenmaal niet iedereen tevreden kan houden. Uiteindelijk hoort in een democratie, aldus deze groep, de minderheid zich aan te passen aan de meerderheid en niet andersom.

‘Als de meerderheid ergens voor kiest moet je dit doorzetten, je kunt het nooit voor iedereen goed doen.’ (vrouw, 46 jaar, middelbaar opgeleid)

Ter afsluiting van dit hoofdstuk toont tabel 1.9 enkele achtergronden en samenhangende oordelen van opvattingen over de stelling over meerderheidsbeslissingen. Wie zijn zonder meer voor meerderheidsbeslissingen? En wie zijn daar ter bescherming van minderheden tegen? Mannen en vrouwen verschillen niet significant (zoals vaak zijn vrouwelijke respondenten wel meer geneigd zich te onthouden van een oordeel en aan te geven dat ze het niet weten). Ouderen zijn wat vaker dan jongeren voor de beslissende meerderheid. Dit is opvallend omdat jongeren zich vaak wat rechtlijner en minder genuanceerd in opvattingen tonen dan ouderen. Dat leeftijdseffect wordt hier waarschijnlijk gecorrigeerd door een opleidingseffect. Ouderen zijn gemiddeld lager opgeleid dan jongeren en we zien grote verschillen naar opleidingsniveau. Slechts een kwart van de lageropgeleiden wijst de stelling af en bij de hogeropgeleiden is dat meer dan de helft.¹⁹ Steun voor ongeclausuleerde meerderheidsbeslissingen is verder groter bij mensen die voor bestuur door krachtige leiders zijn en voor meer directe democratie. Mensen die voor compromissen in de politiek zijn, willen juist meer rekening houden met minderheden.

19 Houden we statistisch rekening met dit verschil in opleidingsniveau, dan zijn er geen significante verschillen meer tussen jongeren en ouderen.

Tabel 1.9 Opvattingen over meerderheidsbeslissingen, bevolking van 18+, 2017/1 (in procenten)

	meerderheid beslist ^a	meerderheid beslist niet ^a
allen	28	41
man	33	41
vrouw	23	41
18-34 jaar	21	48
35-54 jaar	27	42
≥ 55 jaar	34	35
lageropgeleid	36	26
middelbaar	27	40
hogeropgeleid	21	56
steun voor krachtige leiders ^b	44	30
geen steun ^b	20	47
steun voor meer directe democratie ^c	36	33
geen steun ^c	15	55
steun voor politieke compromissen ^d	25	50
geen steun ^d	31	30

a (Ze)er eens respectievelijk (ze)er oneens met de stelling ‘Wat de meerderheid van de bevolking wil moet gebeuren, ook al gaat het ten koste van de rechten van minderheden’. Mensen met een neutrale of geen mening blijven buiten beschouwing.

b Wel of niet (ze)er eens met ‘Het zou goed zijn als het bestuur van het land werd overgelaten aan enkele krachtige leiders’.

c Wel of niet (ze)er eens met ‘Het zou goed zijn als burgers meer konden meebeslissen over belangrijke kwesties’.

d Wel of niet (ze)er eens met ‘Het is een goede zaak dat in de politiek compromissen worden gesloten’.

Bron: COB 2017/1

2 Maatschappelijk onbehagen: pessimisme en onvrede

Kernpunten

- Er is in de media in Nederland, maar ook in andere westerse landen, de laatste tijd veel aandacht voor maatschappelijk onbehagen en aanverwante thema's. In Nederland is de 'boze burger' een rijzende ster.
- In de afgelopen vier kwartalen is er bij 17% groot pessimisme over ons land, het gaat hier 'duidelijk de verkeerde kant op'. Die opvatting wordt verschillend toegelicht. We onderscheiden zeven argumenten, met als belangrijkste dit kwartaal 'eigen armen en hulpbehoevenden eerst'.
- Samenhangende opvattingen over globalisering (EU, open grenzen, multiculturele samenleving) en politiek en overheid (responsiviteit, kwaliteit, zorgzaamheid) tonen politieke onvrede. We onderscheiden een groep van 18% met grote politieke onvrede.
- De groep van 10% in de hele bevolking met groot pessimisme én grote onvrede en sterk onbehagen is onder andere oververtegenwoordigd bij mensen met een lager opleidingsniveau en inkomen, lezers van *de Telegraaf* en in de aanhang van de PVV.
- Van begin 2008 tot begin 2017 fluctueert het sterk onbehagen tussen 3% en 13% per kwartaal, maar er is een trendmatige toename en die is significant sterker bij mensen met een lager inkomen en vooral een lager opleidingsniveau.
- Onbehagen hangt sterker samen met de waardering van de toestand en vooruitzichten van de economie dan met de waardering van de eigen financiële situatie.
- In de afgelopen vier kwartalen had 83% geen groot pessimisme en was 30% meer of minder optimistisch over de ontwikkelingen in Nederland. In vergelijking met andere EU-landen is Nederland uitgesproken optimistisch en vol vertrouwen in de toekomst.

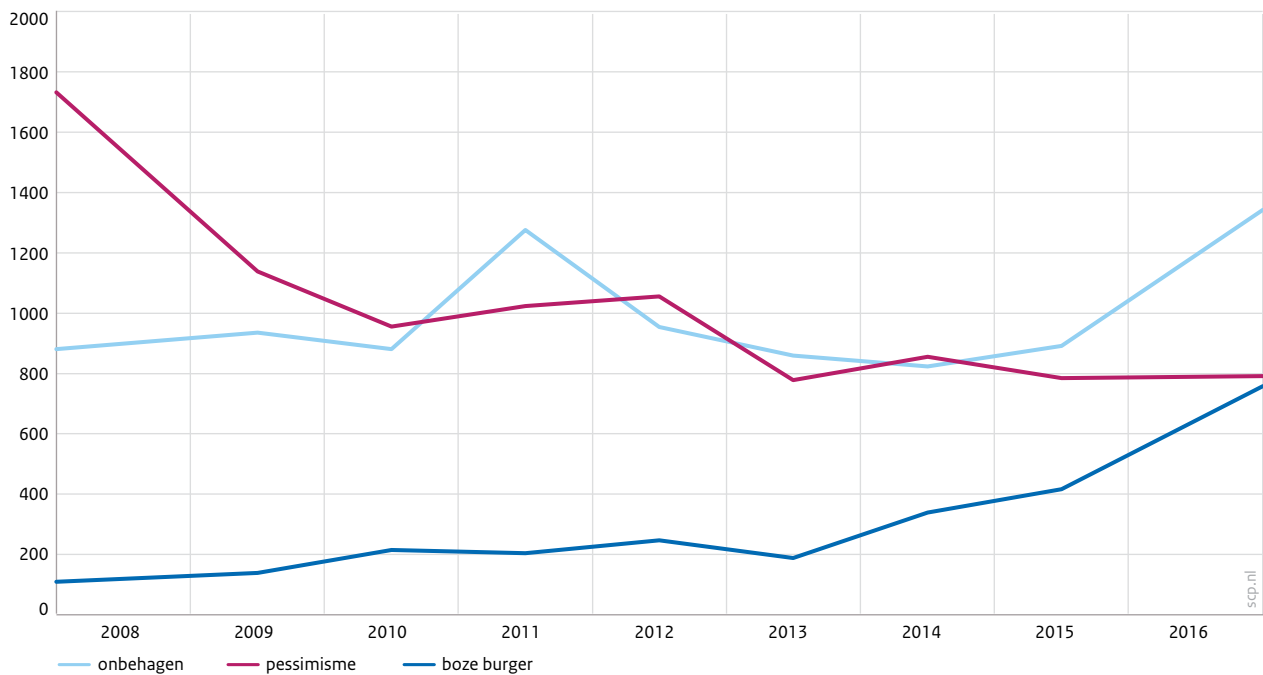
Er is al geruime tijd veel belangstelling voor de pessimistische stemming in het land, voor het onbehagen, de onvrede, het ongenoegen en de boosheid van 'de burger(s)'. Aanleidingen daarvoor waren onder andere de boze burgers die in verzet kwamen tegen de komst van AZC's, de geringe waardering voor de verbeterende economie rond Prinsjesdag 2016 en bovenal de verwachting dat er op grote schaal uit onvrede zal worden gestemd bij de Kamerverkiezingen van 15 maart (aanstaande op het moment van schrijven en achter ons op het moment van publicatie). We hebben in deze reeks kwartaalberichten voortdurend aandacht besteed aan de negatieve stemming bij veel burgers, meer dan aan de positieve stemming bij anderen. Dat is deels omdat de eersten in de meerderheid zijn, maar ook omdat de negatieve stemming meer aandacht verdient omdat ze oproept tot actie. De negatieve stemming is als zodanig niet prettig en ware te vermijden, ze wijst op hardnekkige maatschappelijke problemen die opgelost zouden moeten worden en ze kan resulteren in gedrag dat de sociale vrede en politieke stabiliteit bedreigt.¹ In dit hoofdstuk gaan we op zoek naar de harde kern van het maatschappelijk onbehagen in de publieke opinie.

Minder pessimisme en meer boze burgers in de pers

Figuur 2.1 laat zien hoe vaak er in de afgelopen jaren in kranten en weekbladen artikelen verschenen waarin sprake was van 'pessimisme', 'onbehagen' en de 'boze burger'. De eerste termen kunnen natuurlijk

¹ Boudewijn Steur, Ellen van Doorne en Thomas Zandstra, *Maatschappelijk onbehagen en het openbaar bestuur*. Den Haag: Ministerie van BZK (Strategische verkenning 1), 2017.

Figuur 2.1 'Boze burger', 'pessimisme' en 'onbehagen' in dag-, week- en vakbladen, 2008-2016 (frequenties)^a

a Vermeld is het aantal keer dat tussen aanhalingstekens genoemde begrippen zijn gebruikt, dus zonder vervoegingen als 'boos' en 'pessimistisch'.

Bron: LexisNexis

ook betrekking hebben op andere zaken, maar dit geeft toch wel een indruk van de aandacht in de media voor de negatieve stemming in het land.

'Pessimisme' was in 2008 de meest gebruikte term in kranten en dagbladen, waarschijnlijk vanwege de (aankomende) financiële crisis, en is daarna tot 2013 in populariteit gedaald. De term 'onbehagen' schommelt en wordt het meest gebezigd in 2011 en 2016. De 'boze burger' bungelt onderaan tot 2013, maar is in de drie jaar erna steeds prominenter aanwezig in de dag- en weekbladen.²

2 Zie voor een verdere analyse van (negatieve) emoties die aan burgers worden toegekend in de media: Esther Schrijver, *Beyond the angry citizen. Civic anger discourses in Dutch society*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam (masterthesis), 2016.

3 B. van Vulpen, D. Bressers, E. Cartens, E. van Schaik en M. Schulz, *Over de grenzen van onbehagen. Mediaverkenning van het thema 'maatschappelijk onbehagen' in België (Vlaanderen), Denemarken, Duitsland, Frankrijk, de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk in de periode 2010-2016*. Den Haag: Nederlandse School voor Openbaar Bestuur, 2016.

4 Idem: 37-39.

Een recente media-analyse³ laat zien dat ook in onze buurlanden en Frankrijk en de Verenigde Staten veel aandacht is voor maatschappelijk onbehagen en het gevoel dat het de verkeerde kant op gaat met het land. De accenten en centrale thema's verschillen afhankelijk van nationale ontwikkelingen en ingrijpende gebeurtenissen, maar overall circuleren in de media verhalen die duiden op 'een wijdverbreid geloof van een samenleving in verval'. Daarbij zou overall een onderscheid te maken zijn tussen meer sociaaleconomische motieven (materiële achteruitgang, gevolgen economische crisis) en sociaal-culturele motieven (verlies van identiteit, je minder 'thuis' voelen in het land) met 'in verschillende discoursen' vanaf begin 2015 een omslag of verschuiving 'van de sociaaleconomische naar de sociaal-culturele kant, van boosheid naar angst'.⁴

Maatschappelijk onbehagen moeilijk grijpen en meetbaar

De begrippen boze burger, pessimisme en onbehagen roepen verschillende associaties op en bieden verschillende perspectieven op negatieve stemmingen en wat daaraan gedaan kan worden. Bij boze burgers denkt men primair aan manifestaties van een negatieve stemming, aan luide kritiek en harde afwijzing van beleid (bijvoorbeeld bij protesten tegen een AZC), iets wat om een reactie vraagt/schreeuwt. Pessimisme betreft negatieve verwachtingen, die meer of minder gevoelsmatig of met argumenten gestaafd en meer of minder overtuigend/realistisch kunnen zijn. Het is niet per se een probleem en vergt niet altijd actie. *Maatschappelijk* pessimisme in de zin dat het in de hele maatschappij heerst en/of op de maatschappelijke ontwikkelingen in brede zin betrekking heeft, zal wel als een probleem worden ervaren. Het staat voor een bedrukte stemming waarin mensen niet goed kunnen floreren en ze weinig bereid zullen zijn om te investeren en samen te werken voor de toekomst. Daar zal men wat aan willen doen; men zal op zijn minst zoeken naar hoopgevendende initiatieven die de stemming kunnen verbeteren. Onbehagen is de meest vage term van de drie. Het heeft geen tastbare objecten zoals boosheid en pessimisme, laat staan dat er ideeën zijn om er wat aan te doen. Men lijdt eronder, omdat men niet kan aangeven wat er anders zou moeten of omdat men niet gelooft dat verandering realiseerbaar is. Maatschappelijk onbehagen blijkt lastig te definiëren. De Belgische socioloog Mark Elchardus omschreef het als:

'... een zich slecht voelen in de eigen samenleving en een zich slecht voelen bij de gang van zaken in die samenleving. [...] mensen voelen zich onbehaaglijk in hun samenleving als zij zich onveilig voelen, de indruk hebben dat die samenleving ontrafelt, zich zorgen maken over toenemend geweld en de indruk hebben dat ondanks alle inspanningen de economische toekomst niet rooskleurig is.'⁵

Zelf kwamen we eerder op basis van focusgroepgesprekken en antwoorden op de open enquêtevraag in het COB waarom het slecht gaat met de maatschappij tot drie centrale elementen.⁶ *Ten eerste* is er het wijdverspreide gevoel dat we steeds slechter met elkaar samenleven: men signaleert verharding, gebrek aan wederzijds respect, polarisatie, onverschilligheid en egoïsme. Mensen komen assertiever voor hun rechten en belangen op, behandelen anderen met minder respect en voelen zichzelf eerder gekwetst en tekortgedaan. *Ten tweede* zijn er grote ongerustheid en gevoelens van onrechtvaardigheid, onvrede over enkele maatschappelijke ontwikkelingen, vooral over de multiculturele samenleving, de Europese integratie en criminaliteit en veiligheid. Te veel onvoldoende geïntegreerde migranten, verlies van nationale autonomie en identiteit en toenemende misdaad en onveiligheid zijn terugkerende thema's waarin uitdrukking wordt gegeven aan gevoelens van onbehagen. In mindere mate spelen inkomensverschillen (en bonussen), slechte economische vooruitzichten en gebrekkige (ouderen) zorg een rol. *Ten derde* is er veel ergernis, teleurstelling en cynisme over

5 Mark Elchardus, Politiek van betekenis kan het onbehagen keren. *Socialisme & Democratie* 65 (2008), 10: 12-14.

6 Paul Dekker en Josje den Ridder, Slotbeschouwing, in Paul Dekker en Josje den Ridder (red.), *Stemming onbestemd*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2011: 173-185.

de politiek. Die pakt de net genoemde problemen onvoldoende aan of veroorzaakt ze zelfs en wordt gekenmerkt door gekissebis en oneigenlijke doeleinden van politici en partijen. Het falen van de politiek versterkt de vrees dat er niets aan de negatieve maatschappelijke ontwikkelingen kan worden gedaan en dat gevoel van collectieve onmacht is wellicht de harde kern van het maatschappelijk onbehagen.

Eefje Steenvoorden biedt een meer theoretisch verankerde definitie van maatschappelijk onbehagen als:

‘... een latente bezorgdheid onder burgers over de preciaire staat van de samenleving, die bestaat uit gepercipieerde achteruitgang op vijf aspecten van de samenleving: (i) verlies van vertrouwen in menselijk kunnen, (ii) verlies van ideologie, (iii) verlies van politieke macht, (iv) verlies van gemeenschapszin en (v) toenemende sociaaleconomische kwetsbaarheid.’⁷

Het gaat respectievelijk om (i) het verlies van het idee van een maakbare samenleving, (ii) het verdwijnen van gevoel van richting waar het met onze samenleving heen gaat en zou moeten gaan, (iii) de ervaring van afnemende invloed van de nationale politiek en overheid, (iv) de verminderde beleving van gedeelde normen, waarden en solidariteit en (v) de perceptie van een groeiende fragiliteit van de sociaaleconomische positie van mensen. Deze elementen zijn gemeten met vragen in de COB-enquête van begin 2012 en de antwoorden blijken voldoende sterk samen te hangen om er maatschappelijk onbehagen mee te meten.

In dit hoofdstuk volgen we een ander traject en gaan we in op maatschappelijk pessimisme en politieke onvrede en leggen we de harde kern van maatschappelijk onbehagen enigszins arbitrair vast als een combinatie van groot pessimisme en grote onvrede. We verkennen eerst landenvergelijkend het pessimisme in Nederland en gaan dan in op argumenten die in Nederland worden gegeven om sterk pessimistisch over de maatschappij te zijn. Daarna richten we ons op de verdeling van pessimisme, onvrede en onbehagen tussen te onderscheiden bevolkingsgroepen en op de ontwikkelingen sinds 2008.⁸

Pessimisme in vergelijkend perspectief

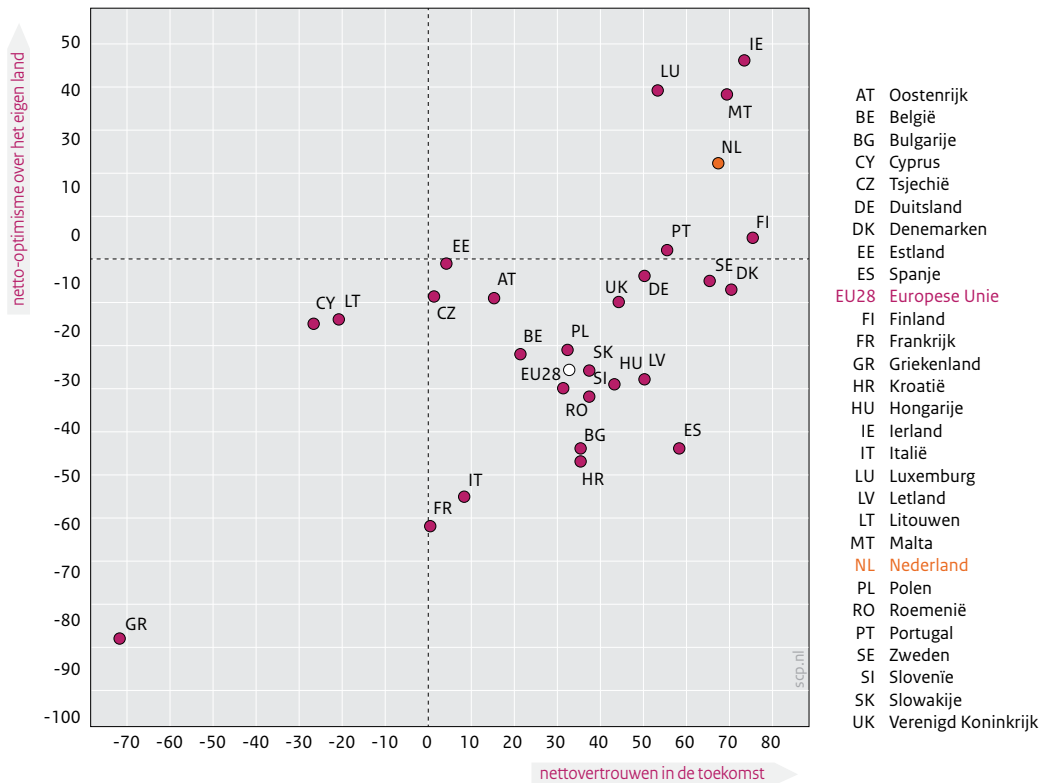
In de Eurobarometer wordt vrijwel altijd gevraagd hoe men vindt dat het met het land gaat: meer de verkeerde kant of meer de goede kant op. We hebben die vraag al vaak gebruikt en dikwijls ook met een toelichting waarom de uitkomsten zonniger zijn dan de antwoorden op een vergelijkbare vraag in ons eigen onderzoek. In figuur 2.2 vatten we de antwoorden in de 28 EU-lidstaten samen en zetten we ze af tegen verschillen in een meer persoonlijk getint vertrouwen in de toekomst.

Nederland niet pessimistisch

Nederland zit – met Ierland, Malta en Luxemburg en iets marginaler Portugal en Finland – in het positief gestemde kwadrant, waarin een per saldo positieve kijk op de ontwikkelingen in het land wordt gecom-

- 7 Eefje Steenvoorden, *Social pessimism. A study of its conceptualization, causes, correlates and consequences*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (diss. UvA), 2016: 247. Zie ook Koen Abts, *Maatschappelijk onbehagen en etnopopulisme. Burgers, ressentiment, vreemdelingen, politiek en extreem rechts*. Leuven: Katholieke Universiteit Leuven (diss.), m.n. p. 397 e.v.
- 8 We besteden in dit hoofdstuk geen aandacht aan het onbehagen van nieuwe Nederlanders. Dat zal wel aan de orde komen in COB 2017|2. Zie hiervoor ook Willem Huijink en Iris Andriessen (red.), *Integratie in zicht? De integratie van migranten in Nederland op acht terreinen nader bekeken*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2016.

Figuur 2.2 Vertrouwen in de toekomst en maatschappelijk optimisme,^a bevolking 15+ in 28 EU-lidstaten in 2016 (in procentpunten)

a Nettovertrouwen in de toekomst = % (helemaal/eerder) eens - % (helemaal/eerder) oneens met 'U hebt vertrouwen in de toekomst' (de stelling volgt op een stelling over de eigen levenskwaliteit en zal daarom eerder begrepen worden als uitspraak over de eigen toekomst dan over de toekomst van het land); netto-optimisme ten aanzien van het land = % 'gaat de goede kant op' - % 'gaat de verkeerde kant op' in antwoord op de vraag 'Zou u zeggen dat het over het algemeen de goede kant of de verkeerde kant op gaat in [Land]'.

Bron: Eurobarometer 86.2 (november 2016)

bineerd met het overheersen van vertrouwen in de (eigen) toekomst. Tegenover deze landen staat Griekenland met gemiddeld een zeer negatieve kijk op de ontwikkelingen in het land en extreem weinig vertrouwen in de toekomst. In de meeste landen is er per saldo wel vertrouwen in de toekomst, maar overheerst pessimisme over de ontwikkelingen in het land.

Pessimisme over de toekomst is overigens zeker geen typisch Europees fenomeen. Ook in bijvoorbeeld de Verenigde Staten en Japan is een groot en groeiend deel van de bevolking van mening dat het de verkeerde kant op gaat met het land. Drie op de vijf Japanners is bevreesd voor de (verre) toekomst, zo bleek uit een onderzoek in 2014, en volgens een Gallup-peiling die ook in 2014 is uitgevoerd, is bijna driekwart van de Amerikanen ontevreden met 'the way things are going in the United States'.⁹

Pessimistischer bij lager opleidingsniveau en lager inkomen

De gegevens in figuur 2.2 zijn ontleend aan een samenvattende presentatie van de data, waardoor geen opsplitsingen naar groepen mogelijk zijn. Van dezelfde vragen zijn wel individuele data beschikbaar

9 P. van Houwelingen, Societal pessimism in Japan, The United States and The Netherlands. *Japanese Journal of Political Science* 17 (2016), 3: 427-450.

Tabel 2.1 Verschillen in ervaren en verwachte ontwikkelingen in Nederland en elders in de EU, bevolking van 18+ (nettoscores in procentpunten)^{a, b}

	ervaren ontwikkeling in levenskwaliteit ^b		nettovertrouwen in de toekomst ^c		netto-optimisme over het eigen land ^c	
	Nederland	rest EU	Nederland	rest EU	Nederland	rest EU
allen	41	-20	67	28	6	-34
mannen	42	-17+	69	33 +	11	-32 +
vrouwen	40	-23 -	66	24 -	1	-36 -
18-49-jarigen	45	-13+	76 +	35 +	15 +	-32 +
50-plussers	37	-27 -	60 -	21 -	-3 -	-36 -
lageropgeleiden ^d	19 -	-29 -	55 -	19 -	-12 -	-37 -
hogeropgeleiden ^d	59 +	3+	78 +	48 +	22 +	-25 +
financiële situatie slecht ^e	-35 -	-47 -	16 -	-12 -	-27 -	-60 -
financiële situatie goed ^e	51 +	- 8+	74 +	46 +	11 +	-22 +
staat links in de politiek ^f	44	-16	68	35 +	10	-32 -
staat rechts in de politiek ^f	37	-16	67	31 -	1	-28 +

a Plusjes en minnetjes geven aan dat de bevolkingsgroepen significant ($p < 0,05$) van elkaar verschillen; de verschillen tussen Nederland en de rest van de EU zijn voor alle bevolkingsgroepen statistisch significant.

b % helemaal/eerder oneens – % helemaal/eerder eens met ‘Wat uw [= van de respondent] levenskwaliteit betreft was het vroeger in het algemeen beter.’

c Zie uitleg onder figuur 2.2.

d Onderscheid op basis van de leeftijd waarop men het initiële onderwijs afgesloten heeft. Hogeropgeleiden = op 21^e of later of nog studierend (in Nederland 53%, elders 31%).

e Opgave van de financiële situatie van het eigen huishouden als (tamelijk) slecht of (tamelijk) goed. Van de mensen met een oordeel is in Nederland 89% positief en in de rest van Europa 69%.

f Zelfplaatsing 1-5 en 6-10 op een schaal van 1 ‘links’ tot 10 ‘rechts’. Van de mensen die zich plaatsen (in Nederland 97% en in de rest van Europa 80%) plaatst in Nederland 62% zich links en elders 64%.

Bron: Eurobarometer 85.2 (mei 2016)

van een halfjaar eerder en daarvoor geven we in tabel 2.1 voor Nederland en de bevolking in de rest van de EU verschillen naar een aantal tweedelingen.¹⁰ Behalve voor de twee indicatoren van figuur 2.2 doen we dat ook voor de ervaren ontwikkeling van de eigen levenskwaliteit (een positieve score duidt erop dat het gevoel overheerst dat de eigen levenskwaliteit is verbeterd, een negatieve score betekent dat dat gevoel is verslechterd).

¹⁰ Voor verschillen tussen groepen zal het weinig uitmaken, maar in figuur 2.1 wijken de nationale cijfers in het voorjaar van 2016 wel af van die van het najaar. Vertrouwen in de (eigen) toekomst was in het voorjaar in de hele EU 30 i.p.v. 33 en in Nederland 67 i.p.v. 68 (en in Portugal 39 i.p.v. 55, een uitzonderlijk groot verschil). Het netto-optimisme over het land verschilt meer: in de hele EU was het -32 i.p.v. -25, in Nederland 9 i.p.v. 22. Nederland deelde een positief netto-optimisme toen met Ierland, Luxemburg en Malta (COB 2016|3: 8).

Ook in het voorjaar van 2016 zijn Nederlanders aanzienlijk positiever dan andere Europeanen en dat geldt niet alleen voor de gehele bevolking, maar ook voor alle in tabel 2.1 onderscheiden deelpopulaties. Elders zijn mannen positiever dan vrouwen, maar in Nederland verschillen de seksen niet. Nederland komt wel overeen met de rest van Europa als het gaat om positievere scores van het jongere deel van de bevolking, hogeropgeleiden en mensen die gunstig oordelen over hun financiële situatie (deels overlappende groepen). Politiek zijn in Nederland de onderlinge verscheidenheid en het aantal te klein om verschillen in de bevolking te veronderstellen, maar elders heeft ‘links’ meer vertrouwen in de (eigen)

toekomst en minder fiducia in de ontwikkelingen van het land dan ‘rechts’. We komen verderop nog terug op deze groepsverschillen in ons land, maar kijken nu eerst naar de aard en omvang van het pessimisme en de onvrede onder de hele Nederlandse bevolking.

Een op de zes uitgesproken pessimistisch over Nederland

Om pessimisme te meten en uit te diepen gebruiken we de slotvraag van de COB-enquête hoe mensen het al met al vinden gaan in Nederland, gaat het meer de verkeerde of meer de goede kant op? We vragen ze ook om een toelichting op hun antwoord. Tabel 2.2 geeft een eerste indruk van de diversiteit van beantwoording, met een overzicht van de gekozen antwoorden naar stemintenties in de afgelopen vier kwartalen.

Tabel 2.2 Opmvattingen over hoe het met Nederland gaat^a naar stemintenties,^b bevolking van 18+, 2016-2017 (in procenten)

	duidelijk de verkeerde kant op		iets meer de verkeerde dan de goede kant op		weet het niet		iets meer de goede dan de verkeerde kant op		duidelijk de goede kant op	
	allen	(met tekst)	allen	(met tekst)	allen	(met tekst)	allen	(met tekst)	allen	(met tekst)
allen	17	(21)	42	(47)	11	(6)	27	(24)	3	(3)
PVV	50	(57)	35	(35)	5	(2)	9	(6)	1	(0)
SGP	29	(32)	59	(56)	7	(6)	5	(6)	0	(0)
niet-stemmer	25	(35)	35	(40)	22	(8)	17	(16)	1	(1)
anders	23	(25)	44	(42)	10	(10)	21	(21)	2	(1)
wil het niet zeggen	20	(32)	34	(42)	26	(13)	17	(12)	2	(1)
50PLUS	19	(24)	44	(52)	6	(1)	28	(22)	3	(1)
SP	17	(23)	51	(53)	8	(4)	22	(19)	2	(1)
weet het nog niet	12	(15)	48	(55)	13	(8)	26	(21)	1	(1)
ChristenUnie	9	(10)	51	(60)	10	(5)	29	(23)	2	(2)
PvdA	6	(9)	44	(47)	9	(6)	35	(31)	6	(7)
GroenLinks	6	(8)	48	(54)	4	(3)	40	(31)	4	(5)
CDA	6	(7)	40	(46)	10	(6)	41	(38)	3	(2)
VVD	4	(4)	30	(35)	8	(6)	48	(45)	10	(10)
D66	3	(3)	40	(46)	10	(5)	42	(41)	5	(4)

a Antwoorden op de vraag ‘Vindt u dat het over het algemeen de verkeerde kant of de goede kant op gaat in Nederland?’ (horizontaal gepercenteerd). Tussen haakjes is de verdeling vermeld voor mensen die deze antwoorden hebben toegelicht na de vervolgvraag ‘Zou u kunnen toelichten waarom u vindt dat het in Nederland ... gaat?’

b Vermeld zijn stemintenties van minstens honderd respondenten, maar in de selectie van mensen met een antwoord op de toelichtingsvraag zitten 50PLUS (95) en SGP (71) onder dat aantal.

Bron: COB 2016/2-2017/1

Het meest uitgesproken positief of optimistisch zijn mensen die ten tijde van het invullen van de enquête vvd zouden gaan stemmen: 10% ziet het duidelijk de goede kant op gaan versus 3% in de hele bevolking. Aan de andere kant staan de mensen met een pvv-voorkeur, van wie 50% het duidelijk de verkeerde kant op vindt gaan (in de hele bevolking 17%). Mensen die hun oordelen toelichten ('met tekst') vinden het relatief vaak meer de verkeerde dan de goede kant op gaan.¹¹

We concentreren ons in dit hoofdstuk verder op de categorie die het duidelijk verkeerd vindt gaan. Daarbij laten we partijpolitieke affiniteit verder buiten beschouwing, want daar gingen we al uitgebreid op in in COB 2016|4: 24-34. Het is echter duidelijk dat als we de uitgesproken pessimisten beschrijven, het relatief vaak gaat over mensen met een voorkeur voor de pvv en in mindere mate ook over sgp- en niet-stemmers. Deze categorieën geven ook vaak argumenten voor hun pessimisme, maar niet disproportioneel.¹²

Zeven zwaartepunten in argumenten voor groot pessimisme

Welke argumenten zien we regelmatig terugkeren als we Nederlanders die het duidelijk de verkeerde kant op vinden gaan met ons land vragen toe te lichten waarom ze dat vinden? We hebben gekeken naar de antwoorden in de afgelopen drie kwartalen, maar illustreren de onderwerpen alleen met citaten uit het eerste kwartaal van 2017. De beperking tot mensen die het duidelijk de verkeerde kant op vinden gaan, betekent dat mensen met 'lichte' vormen van pessimisme en onbehagen of personen die van nature niet snel geneigd zijn een duidelijke positie in te nemen ondervertegenwoordigd zijn.¹³ De zwaartepunten staan ruwweg in volgorde van afnemende frequentie.

1. Eigen armen en hulpbehoevenden eerst

Dit argument is dit kwartaal erg dominant. Veel pessimisten zijn van mening dat de overheid van alles regelt voor buitenlanders, immigranten en vluchtelingen en dat dit, en daar zit de pijn vooral, ten koste gaat van autochtone Nederlanders die het ook niet makkelijk hebben. Er wordt dan niet zelden verwezen naar ouderen en de zorg:

'Asielzoekers en terroristen die hier maar binnen gehaald worden en alles maar krijgen. En onze ouderen laten stikken.'

'De zorg is diep diep triest, oudere mensen kwijnen weg en zitten in hun eigen vuil omdat de hulpverlener geen tijd genoeg heeft. En de buitenlanders vieren hoogtij hier, krijgen een starterslening en alles wordt voor ze gedaan terwijl Nederlandse uitkeringsgerechtigden nog geen koelkast krijgen.'

'Vanwege de asielzoekers en "vluchtelingen" die overal voorrang krijgen terwijl de echte Nederlanders overal op/mee moeten wachten.'

'Voor buitenlanders wordt alles gedaan, maar eigen volk kan stikken.'

- 11 In de afgelopen vier kwartalen geeft 64% een toelichting. Van die mensen vindt blijkens tabel 2.1 68% het meer de verkeerde dan de goede kant op gaan (21% + 47%); van alle ondervraagden is dat 60% (17% + 43%). In de toelichtingen zijn de pessimisten dus oververtegenwoordigd (en zijn vooral de mensen die geen oordeel geven ondervertegenwoordigd: 6% met tekst weet het niet versus 11% van de hele bevolking).
- 12 In vergelijking met de grote doorsnee-groep van mensen die nog niet weten wat ze gaan doen bij de verkiezingen (25% van alle ondervraagden) zijn er in de categorie van de uitgesproken pessimisten geen significante afwijkingen in het al of niet geven van een toelichting (maar cu-aanhangers geven wel significant vaker een toelichting in de groep die het een beetje meer de verkeerde dan de goede kant op vindt gaan en aanhangers van D66 en vvd lichten significant vaker toe waarom het iets meer de goede kant op gaat).
- 13 We onderscheiden nu onderwerpen en daar vaak aan gekoppelde argumenten, maar hebben niet de pretentie kernbetogen uit de toelichtingen te destilleren. We mijden daarom woorden als 'vertogen' en 'discoursen'. Bij een eerdere gelegenheid hebben we wel een links-conservatief, nativistisch, traditioneel-conservatief en progressief-elitair discours van onbehagen onderscheiden. Zie Paul Dekker, Lonneke van Noije en Josje den Ridder m.m.v. Thijs van Dooremalen, *Overvloed aan onbehagen*, in Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, *Het onbehagen voorbij. Een wenkend perspectief op onvrede en onmacht*. Den Haag: RMO, 2013: 61-171, i.h.b. 95-102. De komende tijd willen we verder zoeken naar een beperkt aantal gevoelsmatig aansprekende 'deep stories' (ontleend aan Arlie Russell Hochschild, *Strangers in their own land; anger and mourning on the American right*. New York: New Press, 2016: 135 e.v. Die verhalen willen we dan ook voorleggen aan respondenten of in focusgroepen om de herkenbaarheid te toetsen en ze aan te passen.

‘Nederlanders moeten jaren op een huis wachten en de immigranten krijgen binnen korte tijd een huis, ingericht en al.’

‘Dat Nederlanders naar de voedselbanken moeten en de vluchtelingen van alle kanten worden geholpen is schandalig.’

2. Bestaat Nederland straks nog wel?

In het vorige kwartaalbericht is deze zorg beschreven onder het kopje ‘Nederland is Nederland niet meer’ (COB 2016|4: 18). Men ziet Nederland bedreigd worden vanuit twee richtingen. Enerzijds ziet men de autochtone cultuur onder druk gezet door immigratie. De grote symboolstrijd hiervoor is uiteraard de Zwarte Piet-discussie die ook dit kwartaal regelmatig als voorbeeld in de antwoorden wordt aangehaald. De multiculturele samenleving wordt met zorg en vaak ook met boosheid aan de orde gesteld.

‘Nederland is te multicultureel aan het denken en vergeet de Nederlanders, in alle opzichten.’

‘Ik heb vaak het gevoel dat onze tradities, waarden en normen er niet meer toe doen.’

‘Zwarte Pieten-discussie. Nu begint het kerstfeest ook al een punt te worden.’

‘Dat de buitenlanders onze oude cultuur wegnemen dus bv. Zwarte Piet, negerzoen. Ik vind het belachelijk dat wij hun cultuur wel moeten accepteren en die van ons is dan weer discriminerend. Wat zij doen is discriminerend.’

‘Hou de boel strak, wij zijn GEEN moslimland en willen dat ZEER ZEKER ook niet worden.’

Anderzijds acht men de Nederlandse soevereiniteit en daarmee in zekere zin dus het voortbestaan van Nederland bedreigd door de Europese Unie, die meer en meer zou bepalen hoe wij in Nederland moeten leven.

‘Nederland is door de EU geen Nederland meer.’

‘Nederland is Nederland niet meer. Er gaat te veel naar Brussel.’

‘Nederland wordt steeds meer afhankelijk van de EU.’

‘We zitten onder de duim van Brussel en de politiek doet gewoon wat ze zelf willen ongeacht wat het volk wil.’

In een paar antwoorden worden deze twee bedreigingen voor het voortbestaan van Nederland allebei genoemd.

‘Wij hebben geen eigenwaarde meer. Alles gaat naar EU-richtlijnen en wij mogen onze wetten niet meer bepalen, christenen, joden, mensen met een eigen ik mogen niet meer hun aard tonen anders worden ze in elkaar geslagen of belaagd.’

‘Omdat alle normen en waarden vervagen de politiek die Nederlandse burgers niet meer serieus neemt en ze de terroristen, extremisten en salafisten veel te veel ruimte geven om hun extreem bizarre gedachtegoed te verspreiden en aanslagen te plegen. Het wegbezuinigen van heel veel voorzieningen voor kinderen met een handicap of psychische aandoening zoals bijvoorbeeld autisme. Brussel alle macht over onze samenleving en geld geven.’

3. Teloorgang van verdraagzaamheid en nuance

In dit cluster is toenemende onverdraagzaamheid de belangrijkste kwestie. Iedereen schreeuwt en niemand luistert meer. Sleutelwoorden zijn ‘polarisatie’ en ‘populisme’, in tegenstelling tot de andere vormen van onbehagen richt deze vorm zich niet per se en zeker niet uitsluitend op de politiek, maar ook op de samenleving als geheel.

‘Mensen gunnen elkaar niets meer.’

‘Van het ene, naar het andere uiterste schieten. Jantje lacht of Jantje huilt. Van alles bespreekbaar naar helemaal niets meer. Ongenuanceerd.’

‘Er is totaal geen respect meer voor iets en daarmee bedoel ik: respect voor politie-/brandweer-/ambulancepersoneel. Respect voor ouderen, respect voor mensen met andere meningen.’

‘Allerlei schreeuwers die zo gefrustreerd zijn dat alle tradities om zeep geholpen worden en afgeschaft (of gaan worden). We ons door populisme van alles laten aanpraten en meelopen met social media terwijl men vaak niet eens weet waar het echt over gaat.’

‘Te veel haat in de maatschappij. We kunnen niets meer van elkaar hebben en elkaar helpen en elkaar in onze waarde laten is moeilijk.’

‘De maatschappij degradeert naar een barbaarse populisme. Er is geen respect meer voor medemensen, geen aanzien voor cultuur en wetenschap.’

‘Geen respect meer voor elkaar. Er wordt niet meer geluisterd naar elkaar. Er is veel agressie.’

‘Mensen worden steeds racistischer, gewelddadiger, egoïstischer en onbeleefder.’

4. De armen worden armer, de rijken worden rijker

Hier is armoede de grote misstand of dreiging. Men wijst op de hoge (en stijgende) prijzen, bijvoorbeeld voor zorg, en hoe moeilijk het voor sommigen is om rond te komen, terwijl anderen juist heel veel verdienen. Bezuinigingen op de verzorgingsstaat en verhoging van de AOW-leeftijd maken het voor mensen nog lastiger om de eindjes aan elkaar te knopen.

‘Uurloon te laag, geen geld om te kunnen leven.’

‘Enorme grote verschillen tussen rijk en arm, er wordt veel te veel gestolen door de staat! Moderne slavernij, wat niet mag!’

‘Zorg word te duur, en veel depressieve ouderen. Iets wat de overheid zelf gecreëerd heeft door te bezuinigen.’

‘De mensen moeten steeds meer geld inleveren, maar krijgen er niks bij.’

‘De rijken worden steeds rijker en de armen armer; te veel mensen in een klein land, alles is veel te duur waardoor steeds meer mensen in armoede geraken.’

‘Er is te veel verschil in arm en rijk, gezond en ongezond.’

5. Zorgen over de (ouderen)zorg

Ook dit kwartaal maken velen zich zorgen over de (gezondheids)zorg in het algemeen en de ouderenzorg in het bijzonder. Dit argument wordt vrij vaak

in de toelichtingen even kort aangestipt en vervolgens soms ook gecontrasteerd met vluchtelingen die wel geholpen worden en waarvoor in ons land wel goede en gratis zorg beschikbaar is (ons eerste argument dus). Ook is er enige overlap met het ‘armen worden armer, rijken worden rijker’-argument. Zo schrijft iemand bijvoorbeeld:

‘De ouderen worden steeds meer uitgekleeft en aan hun lot overgelaten of men moet vermogend zijn dan kan men in een particulier verzorg-verpleeghuis.’

Zorgverzekeraars hebben te veel macht, de werkdruk in verpleeghuizen is te hoog en de zorg is in het algemeen te duur geworden, we zien het allemaal regelmatig in onze toelichtingen. Enkele voorbeelden van antwoorden die veel voorkomen:

‘Gezondheidszorg holt achteruit (met name de ouderenzorg) veel teveel macht van de zorgverzekeraars. Teveel marktwerking.’

‘Verzorging voor ouderen is minimaal.’

‘De zorg is schrikbarend duur. Mensen die in de zorg werken, lopen op hun tenen. Je durft je mening niet meer te zeggen.’

‘De zorg voor ouderen is zeer slecht, de zorgverzekeringspremie eerdaags niet meer te betalen.’

‘Kosten van de zorg stijgen, veel druk op personeel op de werkvloer terwijl de top salarissen verdient en daarbij vaak veel te breed is.’

6. Verraad van de politieke elite

Een ander argument dat in redelijk veel antwoorden terugkeert, is dat van een politieke elite die doet wat ze zelf wil en verstandig lijkt, zonder daarbij rekening af te leggen of te letten op de belangen van de bevolking als geheel, met andere woorden, de zo vaak genoemde kloof tussen politiek en samenleving.

‘De regering heeft geen flauw idee wat er onder de mensen leeft. Spreken schijnbaar alleen mensen die het goed hebben. Mochten ze commentaar krijgen wordt er niets mee gedaan.’

‘We zitten onder de duim van Brussel en de politiek doet gewoon wat ze zelf willen ongeacht wat het volk wil.’

‘Verder wordt voor de tweede keer de anti-Europese uitslag van een referendum genegeerd alsof democratie er alleen toe doet als het volk stemt zoals de elite wil.’

‘Onze politieke mensen verkwanselen Nederland voor een vette baan in Brussel.’

‘Politiek te vaak met zichzelf bezig in plaats van met de bevolking.’

7. Te veel misdaad, te weinig straf

Een aanzienlijke groep is van mening dat Nederland de laatste jaren onveiliger is geworden. Daarbij worden specifiek de te milde straffen en terrorisme vaak genoemd. Respondenten gaan hier doorgaans niet uitgebreid op in, maar zeker in lange toelichtingen wordt dit argument bijna altijd wel ergens kort even genoemd.

‘Bezuinigingen op veiligheid.’

‘Geld voor veiligheid en welzijn blijft ook achter. In deze tijd hebben we veel politie, militairen, rechters, gevangenis en z. nodig. En de straffen die worden uitgegeven zijn ook niets waard.’

‘De terroristen komen steeds dichterbij. De grenzen hadden ze nooit moeten verwijderen, er komt steeds meer rottigheid Nederland binnen.’

‘Je voelt je niet veilig in jouw land.’

‘Straffen zijn een aanfluiting.’

Vaak zitten er verschillende argumentatieclusters in één antwoord. Ter illustratie een antwoord met vijf van de zeven clusters:

‘Te dure gezondheidszorg. Pensioenleeftijd. Nep-vluchtelingen. Veiligheid. Terrorisme. Geen sociale huur voor jongeren waardoor ze vaak thuis moeten blijven wonen. Vluchtelingen met een status moeten ook een huis, maar moeten geen voorrang krijgen. Er wordt door de politiek niet naar de Nederlanders geluisterd. Tradities gaan de prullenbak in. Te veel eu-regels. Nederland is door de eu geen Nederland meer.’

Sommige clusters gaan vaker samen dan andere. Gemopper over vluchtelingen die worden voorgetrokken (eerste cluster) wordt bijvoorbeeld regelmatig kracht bijgezet door op te merken dat voor veel Nederlanders de ziektekostenverzekering nauwelijks meer te betalen is (vijfde argumentatiecluster). Het derde cluster (‘teloorgang van verdraagzaamheid en nuance’) daarentegen staat een beetje op zichzelf; het wordt het minst gecombineerd met andere onderwerpen.¹⁴

Hiervoor gaven we met uitzondering van het laatste citaat slechts korte citaten om onderwerpen en argumenten te illustreren. In voorgaande kwartalen namen we uitvoeriger de toelichtingen bij meer en minder uitgesproken pessimisme en optimisme op (o.a. COB 2016|2: 19 e.v.). De afgelopen tijd krijgen de overwegingen van sombere en boze burgers ook elders uitgebreid aandacht.¹⁵ In kader 2.1 komen enkele pessimistische respondenten van dit kwartaal ook nog aan het woord over de aanstaande verkiezingen. We belden daarover achttien mensen op. Die stonden allemaal nog vol overtuiging achter hun negatieve oordelen over de ontwikkelingen in Nederland en achter de argumenten die ze daarvoor in de enquête hadden gegeven. Niemand van hen achtte het waarschijnlijk dat de verkiezingen en een nieuw kabinet daarna tot een positiever oordeel zullen leiden.

- 14 Het staat ook meer op zichzelf als naar de politieke affiniteit van de respondenten wordt gekeken. Zoals bleek in tabel 2.2 zijn mensen met een voorkeur voor de pvv veel vaker van mening dat het duidelijk de verkeerde kant op gaat met Nederland. Zij domineren bij alle clusters met uitzondering van dit cluster. Dat wordt juist vaker naar voren gebracht door mensen met een andere partijvoorkeur.
- 15 Zie voor recente uitgebreide verslagen van gesprekken in boekvorm Koen Damhuis, *Wegen naar Wilders. pvv-stemmers in hun eigen woorden*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 2017, en Joost Niemöller, *Kwaad, Nederlanders over migranten*. Amsterdam: Uitgeverij van Praag, 2017; minder recent M. de Gruijter, E. Smits van Waesberghe en H. Boutellier, *Een vreemde in eigen land*. Amsterdam: Aksant, 2010.

Kader 2.1 Uitzicht op de verkiezingen: weinig hoop, maar toch maar stemmen

Wat verwachten uitgesproken pessimistische Nederlanders van de verkiezingen op 15 maart en van het nieuwe kabinet dat daarna zal worden geformeerd? Zien ze hier een kans op verbetering of geloven ze daar helemaal niet meer in? Om verwachtingen en overwegingen boven tafel te krijgen hebben we een maand voor de verkiezingen daarover achttien respondenten (waarvan de helft met een pvv-voorkeur en de rest electoraal heel divers) die het duidelijk de verkeerde kant op vinden gaan met ons land telefonisch daarover bevroegd.

Het uitzicht op een nieuw kabinet bood geen van hen hoop. Integendeel, vrijwel niemand heeft er vertrouwen in dat politici na de verkiezingen zullen doen wat ze hebben beloofd: 'Ze hebben allemaal goede beloftes totdat ze stemmen hebben en er zitten', 'Ik heb er totaal geen verwachtingen van' en 'Ze beloven allemaal mooie dingen maar er komt nooit wat van terecht'. Dat ligt deels aan de moraal van politici: 'Ze liegen je gewoon van alle kanten voor' en 'Ze zijn oneerlijk, ze zijn gewoon niet te vertrouwen'. Sommigen verwijzen daarbij naar de verbroken beloftes van Rutte (€ 1000 voor iedereen; geen geld meer naar Griekenland). Deels ligt het aan de coalitievorming. Men merkt op dat er na de verkiezingen een kabinet zal moeten worden geformeerd waarbij alle betrokken partijen toch weer water bij de wijn zullen moeten doen en dus niet kunnen waarmaken wat ze voor de verkiezingen beloofd hebben. 'Met dertien partijen, een wil wel, twee willen er niet, twee willen het wel, dan weer eentje niet, er zijn veel te veel partijen, om er echt eens een punt van te kunnen maken', 'Als je vvd stemde [...] en dan blijkt uiteindelijk dat ze met de grootste concurrent samen gaan'. Coalitievorming en compromissen roepen veel ergernis op (gekissebis, tijdverspilling), maar de meesten zien ook geen alternatief, al verwijst een enkeling naar Trump: 'En daar mag ik Trump wel gelijk in geven, die zegt wat en doet het ook gelijk en of het dan de goede manier is of niet, hij houdt wel zijn woord.' Er is dus weinig of helemaal geen vertrouwen in de mogelijkheid zaken ten goede te keren bij de komende verkiezingen. Toch gaat vrijwel iedereen wel stemmen, want het is goed een proteststem te laten horen: 'Ik hoop toch dat er iets goeds uit komt al verwacht ik het niet', 'Zo hoort het', 'Als je niet stemt heb je niets meer te zeggen' en 'Anders gaat je stem naar de grootste partij en dat wil ik niet'. Voor twee pvv-stemmers zijn de verkiezingen bij voorbaat een verloren zaak, omdat ze ervan uitgaan dat hun partij zal worden uitgesloten en ook geen meerderheid in de Kamer zal behalen. Hun stemmen zullen met andere woorden er hoe dan ook niet toe doen: 'Democratie is hier niet hè, er worden bepaalde partijen uitgesloten en dat is natuurlijk helemaal stijlloos'; 'Ik vind gewoon echt, pvv moet er echt in, maar ja, niemand wil met ze samenwerken en ... ik vind dat niet kunnen.' 'Hij [Wilders] heeft op zich goede uitspraken, hij wil behoorlijk wat dingen uitvoeren, maar hij wordt natuurlijk ook een stuk tegengehouden door andere politieke partijen.'

De manier waarop partijen en politici politiek bedrijven roept weinig respect op. Het is niet allemaal fout ('Alle partijen hebben wel wat positiefs'; iemand met een pvv-voorkeur noemt een goed idee van D66 enzovoort), maar over de hele linie is het beeld erg negatief. Politieke partijen zijn niet constructief bezig, maar proberen elkaar vooral vliegen af te vangen en tamtam te bedrijven. Het gaat om de poppetjes, niet om de inhoud: 'Oppositie te plegen om opponenten weg te jagen, dat is het enige wat ik de afgelopen vier jaar gezien heb.' 'Als ze elkaar maar dwars kunnen zitten dan doe je het goed.' Voor enkele pvv-stemmers is de wijze waarop met hun partij en partijleider wordt omgegaan een grote bron van ergernis. Naast de al gememoreerde uitsluiting: 'Sommigen van in de politiek ja, die maken hem af van hier tot en met Tokyo, maar dan gaan ze op een gegeven moment hetzelfde zeggen van wat hij ook gezegd heeft maar dan op een andere manier, en dan lijkt het wel of dat ze gewoon bang zijn om uit eigen iets te zeggen en dat ze weten we gaan verliezen dus we gaan maar even Wilders laten we zeggen afmaken en dezelfde punten pakken laten we het zo stellen.'

Wat ook in deze ronde gesprekken tot slot weer opvalt, is dat zeer bezorgde en boze burgers vaak zo opgewekt en aardig zijn als ze het niet over de politiek en maatschappelijke misstanden hebben. Als we heel sombere beschouwingen en aanklachten met veelvuldig gebruik van woorden als 'onvoorstelbaar' en 'schandalig' aan het einde afsluiten met een 'toch nog een fijne avond gewent', wordt ons vaak verteld dat we ons daarover absoluut geen zorgen hoeven te maken, dat men een 'vrolijk mens' is, het gezellig en goed heeft en er thuis het beste van maakt.

Politieke onvrede: negatief over globalisering en politiek

Eerder operationaliseerden we in het verlengde van beschouwingen van de al genoemde socioloog Mark Elchardus en onze eigen inzichten vanuit kwalitatief materiaal maatschappelijk onbehagen als een optelsom van onder andere anomie, autoritarisme, negatieve opvattingen over de omgangsvormen en normen en waarden, de politiek, de multi-

Tabel 2.3 Politieke onvrede, bevolking van 18+, 2016-2017 (opvattingen in procenten)

	allen	per opleidingsniveau ^a			
		basis - mbo-1	mbo-2-4	havo - hbo	wo
(zeer) eens met 'Nederland zou een prettiger land zijn als er minder immigranten zouden wonen'	39	53	46	28	18
(zeer) oneens met 'De aanwezigheid van verschillende culturen is winst voor onze samenleving'	27	40	30	18	10
(zeer) oneens met 'Het Nederlands lidmaatschap van de eu is een goede zaak'	25	34	29	17	7
(zeer) eens met 'Mensen zoals ik ondervinden vooral nadelen van het verdwijnen van de grenzen en het meer open worden van onze economie'	23	32	28	15	8
(zeer) eens met 'De overheid doet onvoldoende voor mensen zoals ik'	44	58	50	33	22
(zeer) oneens met 'De meeste politici zijn bekwame mensen die weten wat ze doen'	36	40	40	32	27
(zeer) eens met 'Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op wat de regering doet'	60	73	65	50	34
(zeer) eens met 'Kamerleden en ministers geven niet veel om wat mensen zoals ik denken'	54	68	60	41	30
politieke onvrede: ^b					
schaalbaarheid (Cronbach's alfa)	0,84	0,83	0,82	0,80	0,78
gemiddelde score (schaal 0-100)	25	33	29	18	12
% grote politieke onvrede (score 50 en hoger)	18	27	22	10	4
% groot maatschappelijk pessimisme ('duidelijk de verkeerde kant' in tabel 2.2)	17	25	20	10	6
% combinatie van grote politieke onvrede en groot maatschappelijk pessimisme = sterk maatschappelijk onbehagen	10	16	13	5	2

a Laag = 30% t/m mbo-1, 27% mbo, 32% havo t/m hbo en 10% wo.

b Gemiddelde van de 8 items met 3 waarden: (zeer) oneens / neutraal t.a.v. onvrede = 0, eens = 50, zeer eens = 100.

Bron: COB 2016/2-2017/1

culturele samenleving en globalisering. Die metingen zijn echter maar beperkt reproduceerbaar, omdat de betreffende enquêtevragen niet altijd worden herhaald. Dat geldt ook voor de uitgebreide operationalisering van de theoretische dimensies van Eefje Steenvoorden, waarvoor extra vragen werden gesteld in het COB van het eerste kwartaal van 2012. Om alle kwartalen te dekken maken we hier gebruik van een maat met acht stellingen, zoals weergegeven in tabel 2.3. Hoewel de vragen over heel verschillende onderwerpen gaan – vier stellingen over globaliseringskwesties en vier over de (nationale) politiek – hebben de antwoorden ruim voldoende onderlinge samenhang om ze tot een schaal samen te voegen. Dat deden we eerder ook in onderzoek naar de nieuwe culturele conflictdimensie in de politiek en toen betitelden we die schaal als 'politieke onvrede'.¹⁶ Die naam houden we. Naast gemiddelde scores vermeldt de tabel percentages met grote politieke onvrede, waaronder de 18% van de bevolking die het minstens eens is met alle acht items (of 'niet eens' met een stelling compenseert met 'zeer eens' met een andere).

16 Paul Dekker en Josje den Ridder, Het politiek-culturele verschil, in: Cok Vrooman, Mérove Gijsberts en Jeroen Boelhouwer (red.), *Verskil in Nederland. Sociaal en cultureel rapport 2014*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2014: 179-201. De nu gebruikte schaal wijkt af, omdat ze start bij het ontbreken van negatieve opvattingen in plaats van bij het extreem aanhangen van positieve opvattingen.

In tabel 2.3 zijn ook de gegevens opgenomen van een vierdeling van de bevolking naar opleidingsniveau. Het aandeel mensen met grote onvrede is onder lageropgeleiden maar liefst het viervoudige (25%) van dat onder hogeropgeleiden (6%). Combineren we de grote onvrede met het uitgesproken pessimisme uit de vorige paragraaf, dan komen we voor de hele bevolking op 10%, maar met een variatie van 2% van de academici tot 16% van de mensen op het laagste opleidingsniveau.

Sterk onbehagen

In de voorlaatste rij staat voor de hele bevolking ook de 17% die in tabel 2.2 van mening was dat het duidelijk de verkeerde kant op gaat met Nederland, een percentage dat varieert van 6% bij de universitair opgeleiden tot 25% van de mensen met hoogstens mbo-1. In de laatste rij maken we de combinatie van dit uitgesproken pessimisme over de maatschappij en de grote politieke onvrede tot iets wat we verder als sterk maatschappelijk onbehagen zullen betitelen (tabel 2.4).

We beschouwen deze 10% als harde kern van mensen met maatschappelijk onbehagen; het is geen dekkende operationalisering. Van de eerder genoemde elementen van onbehagen dekken we vooral gevoelens van onvrede met de multiculturele samenleving, bedreiging van de nationale gemeenschap en de teloorgang van de politiek. Het grote pessimisme is gerelateerd aan gevoelens van collectieve onmacht. ‘Sterk maatschappelijk onbehagen’ is geen ideale maat, maar waarschijnlijk de beste die voor alle kwartalen van het COB beschikbaar is.¹⁷

Sterke relatie met economische ontevredenheid en verwachtingen

Voor de afgelopen vier kwartalen gecombineerd kijken we in tabel 2.5 naar verschillen in groot pessimisme en sterk onbehagen. Dat doen we met een aantal tweedelingen. Stedelijkheid maakt geen verschil. De verschillen naar sekse en leeftijd zijn klein en slechts in twee gevallen statistisch significant (jongeren zijn minder vaak pessimistisch, maar dat verschil verdwijnt als we rekening houden met de verschillen op overlappende kenmerken; mannen hebben juist vaker groot onbehagen als met andere kenmerken rekening wordt gehouden). Alle verschillen naar opleidingsniveau en huishoudinkomen zijn substantieel en naar opleidingsniveau blijven ze ook bestaan als rekening wordt gehouden met de andere kenmerken, waaronder verschillen in geluk, zelfvertrouwen, sociaal vertrouwen en opvattingen over de eigen financiële situatie en de nationale economie. De met die kenmerken onderscheiden groepen verschillen ook duidelijk van elkaar in pessimisme en onbehagen en, met uitzondering van geluk en persoonlijke financiële vooruitzichten, blijven de kenmerken van belang, ook als rekening wordt gehouden met de andere kenmerken.

Het grootste verschil lijkt te worden gemaakt door hoe men tegen de economie aankijkt: als men ontevreden is over de economie en

Tabel 2.4 Sterk onbehagen als combinaties van pessimisme en onvrede (in procenten)

	groot maatschappelijk pessimisme			
	nee	ja		
grote politieke onvrede	nee	75	7	82
	ja	8	10 ^a	18
		83	17	100

a De 10% met sterk maatschappelijk onbehagen.

Bron: COB 2016/2-2017/1

17 Zie voor meeromvattende langere schalen voor maatschappelijk onbehagen Dekker et al. 2013 (noot 13), Steenvoorden 2016 (noot 7) en Cok Vrooman, *Meedoen in onzekerheid: verwachtingen over participatie en protectie* (oratie). Utrecht: Universiteit Utrecht, 2016.

Tabel 2.5 Politieke onvrede, bevolking van 18+, 2016-2017 (in procenten en gemiddelde scores)^a

categorieën (en % van de geënquêteerden)	% groot pessimisme	verschil	% sterk onbehagen	verschil
allen	17		10	
man (49%)	17		11	(+)
vrouw (51%)	17		10	
18-49 jaar (55%)	16	-	10	
≥ 50 jaar (45%)	19		11	
lageropgeleid (57% t/m mbo)	22	+ (+)	15	+ (+)
niet-lageropgeleid (43% havo-wo)	10		4	
benedenmodaal huishoudinkomen (31%)	23	+	15	+
niet-benedenmodaal (69%)	14		8	
sterk stedelijk (45%)	17		10	
niet sterk stedelijk (55%)	17		10	
ontevreden over eigen financiële situatie (22%)	32	+ (+)	22	+ (+)
niet ontevreden (78%)	13		7	
verwacht komend jaar financiële achteruitgang (15%)	29	+	19	+
verwacht dat niet (85%)	15		9	
vindt zich (zeer) gelukkig (75%)	14	-	7	-
niet gelukkig (25%)	27		18	
meent geen grip op de toekomst te hebben ^b (29%)	27	+ (+)	18	+ (+)
heeft die mening niet (71%)	13		7	
ontevreden over economie (26%)	39	+ (+)	29	+ (+)
niet ontevreden (74%)	9		4	
verwacht komend jaar economische achteruitgang (21%)	41	+ (+)	30	+ (+)
verwacht dat niet (79%)	11		5	
meent dat je voorzichtig moet zijn in omgang met mensen ^c (43%)	25	+ (+)	17	+ (+)
meent dat niet (57%)	11		5	

a Met + en - is voor de eerste categorie van een kenmerk aangegeven of die significant ($p < 0,01$) afwijkt van haar complement: als zodanig en tussen haakjes als we in een (logistische) regressieanalyse rekening houden met alle andere kenmerken in de tabel.

b (Zeer) eens met de stelling 'Ik heb het gevoel dat ik weinig grip heb op mijn eigen toekomst'.

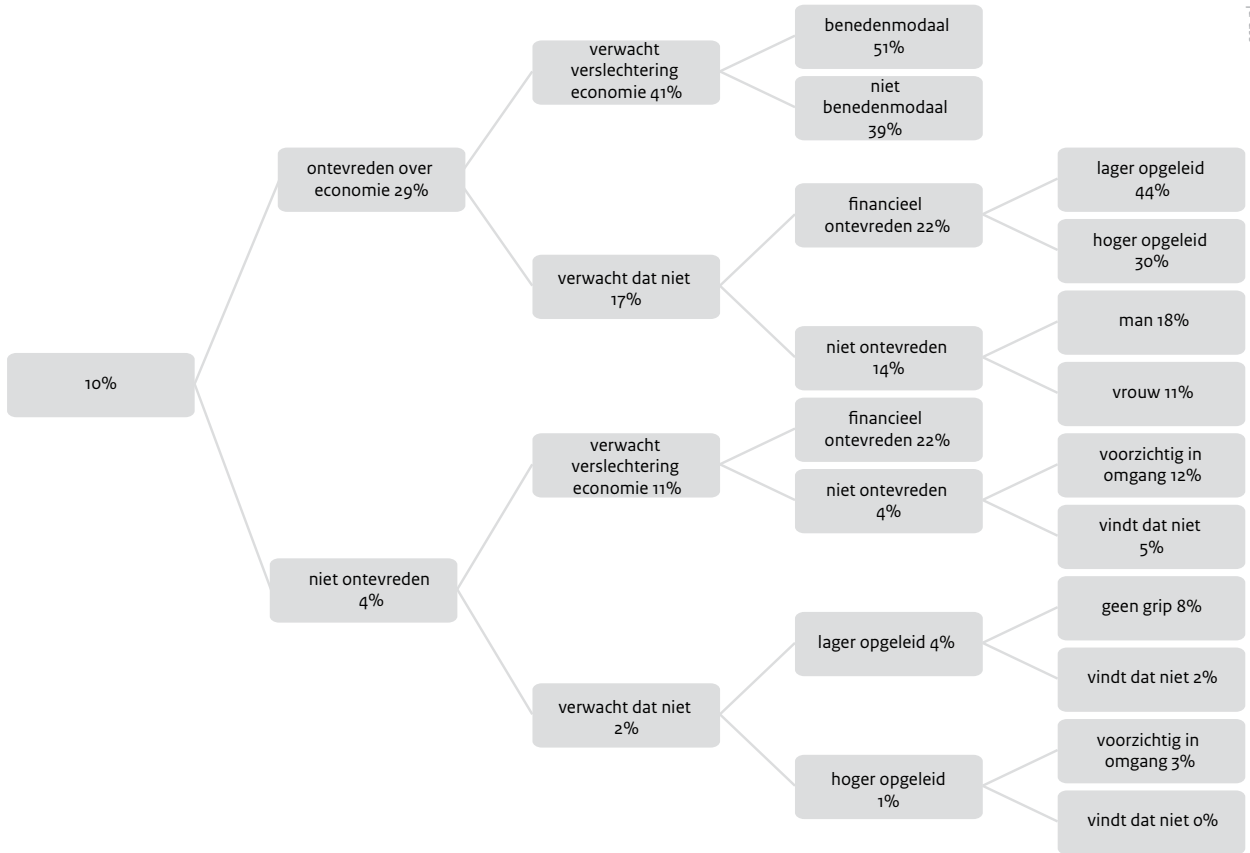
c (Zeer) eens met de stelling 'Je kunt niet voorzichtig genoeg zijn in de omgang met mensen'.

Bron: COB 2016/2-2017/1

verslechtering verwacht, staat men negatiever tegenover maatschappij en politiek. Dat belang van opvattingen over de economie komt ook naar voren uit figuur 2.3. Daar wordt voor groot onbehagen nagegaan hoe sterk de kenmerken van tabel 2.5 zijn als we stapsgewijs op zoek gaan naar de grootste verschillen in onbehagen.

Het al of niet ontevreden zijn over de economie maakt het grootste verschil en vervolgens zijn de economische verwachtingen van het

Figuur 2.3 Aanwezigheid van sterk onbehagen in contrastgroepen^a

a Contrastgroepenanalyse met behulp van Chaid met alle kenmerken die zijn genoemd in tabel 2.5. Zie daar voor de betekenis van de hier kort aangeduide groepen. Op basis van statistische criteria worden stapsgewijs groepen onderscheiden die zo veel mogelijk verschil maken qua aandeel mensen met sterk onbehagen.

Bron: COB 2016/2-2017/1

grootste belang. Daarna speelt de eigen financiële situatie, objectief of subjectief, of het opleidingsniveau een rol, en als we nog verder opsplitsen spelen andere kenmerken een rol. De verschillen in de figuur variëren van 0% sterk onbehagen bij hogeropgeleide respondenten die vertrouwen hebben in de economie en de medemens, tot 51% sterk onbehagen bij respondenten uit benedenmodale huishoudens die geen fiducia in de economie hebben.

Opvattingen over de economie kwamen al eerder, in een uitvoeriger vergelijking van aan maatschappelijk optimisme en pessimisme gerelateerde factoren, als belangrijkste uit de bus (COB 2016|2: 29-31). Dat betekent niet dat negatieve percepties van de economie gezien moeten worden als belangrijke oorzaken van maatschappelijk pessimisme en onbehagen. Er is waarschijnlijk eerder sprake van een kluwen opvattingen die elkaar versterken als persoonlijke en publieke stemming. Men is negatiever over de samenleving en politiek als men het economisch fout ziet gaan, maar als men het om welke redenen dan ook maatschappelijk en politiek slecht ziet aflopen, zal dat de visie op de economie ook vaak beïnvloeden.

Wederzijdse versterking van opvattingen en voorkeuren zal er ook vaak zijn bij media- en partijkeuze. De tabellen 2.6 en 2.7 laten voor die voorkeuren de

verschillen in groot pessimisme (voor de partijen al getoond in tabel 2.2) en sterk onbehagen zien. Het laatste varieert bij de kranten van 2% van de lezers van *NRC* tot 15% van de lezers van *De Telegraaf*, en bij de partijen van 0% van de aanhang van D66 en GroenLinks tot 40% van de aanhang van de PVV.

Tabel 2.6 Pessimisme en onbehagen naar krantenleesgedrag (in procenten)^a

	groot pessimisme	sterk onbehagen
allen	17	10
De Telegraaf	22	15
geen krant	20	13
Algemeen Dagblad	18	11
Reformatorisch Dagblad	25	10
Nederlands Dagblad	13	8
Trouw	14	7
Het Financieele Dagblad	13	7
de Volkskrant	11	6
NRC/NRC-Next	7	2

a Regelmatig gelezen krant.

Bron: COB 2016/2-2017/1

Tabel 2.7 Pessimisme en onbehagen naar stemintenties (in procenten)^a

	groot pessimisme	sterk onbehagen
allen	17	10
PVV	50	40
niet-stemmer	25	17
SGP	30	16
wil het niet zeggen	20	13
anders	23	12
SP	17	10
50PLUS	20	10
weet het nog niet	12	5
ChristenUnie	9	2
CDA	5	2
PvdA	6	1
VVD	4	1
GroenLinks	6	0
D66	3	0

a Stemintentie bij eventuele Kamerverkiezingen; ordening op % sterk onbehagen.

Bron: COB 2016/2-2017/1

Tabel 2.8 Politieke onvrede, bevolking van 18+, 2017 (in procenten en gemiddelde scores)^a

	groot pessimisme	verschil	sterk onbehagen	verschil
allen	17		10	
vindt dat normen en waarden achteruitgaan ^b (38%)	37	+ (+)	22	+ (+)
vindt dat niet (62%)	5		3	
voelt zich in het algemeen eerlijk behandeld (66%)	12	- (-)	5	- (-)
vindt dat niet (34%)	28		19	
is optimistisch over de eigen toekomst (53%)	10	- (-)	5	- (-)
is dat niet (47%)	25		16	
ziet veel maatschappelijke tegenstellingen ^c (51%)	23	+ (+)	14	+ (+)
ziet er minder (49%)	11		6	
plaatst zich links in de politiek (25%)	11	-	4	-
plaatst zich niet of in het midden (49%)	17		10	
plaatst zich rechts (26%)	22		16	+ (+)
plaatst zich conservatief in de politiek (15%)	22		10	
plaatst zich niet of in het midden (57%)	19		12	
plaatst zich progressief in de politiek (28%)	10	- (-)	5	-

a Met + en - is voor de eerste categorie van een kenmerk aangegeven of die significant ($p < 0,01$) afwijkt van haar complement: als zodanig en tussen haakjes als we in een (logistische) regressieanalyse rekening houden met alle andere kenmerken in de tabel.

b Antwoorden op 'Vindt u dat over het algemeen de normen en waarden in Nederland de verkeerde kant of de goede kant op gaan?'.

c Zie tabel 1.5; veel = in meer dan de helft van de gevallen een grote of zeer grote tegenstelling.

Bron: COB 2017/1

Tot slot zijn in tabel 2.8 nog enkele tweedelingen vermeld die niet van alle vier recente kwartalen beschikbaar zijn, maar wel in het eerste kwartaal van 2017. Zoals de eerste cijferrij van tabel 2.8 laat zien, komen de bevolkingsgegevens voor groot pessimisme (17%) en sterk onbehagen (10%) overeen met die van de vier kwartalen in tabel 2.5.

De sterke relatie tussen pessimisme en onbehagen enerzijds en het al of niet achteruit zien gaan van de normen en waarden anderzijds ligt voor de hand, maar ook hoe men zich behandeld voelt, het vertrouwen in de eigen toekomst en de perceptie van maatschappelijke tegenstellingen¹⁸ vertonen sterke relaties. Dat is iets minder het geval voor de politieke positioneringen links-rechts en conservatief-progressief, maar uit deze en voorafgaande tabellen wordt wel duidelijk dat maatschappelijk pessimisme en onbehagen sterk zijn ingebed in leefomstandigheden en persoonlijke perspectieven.

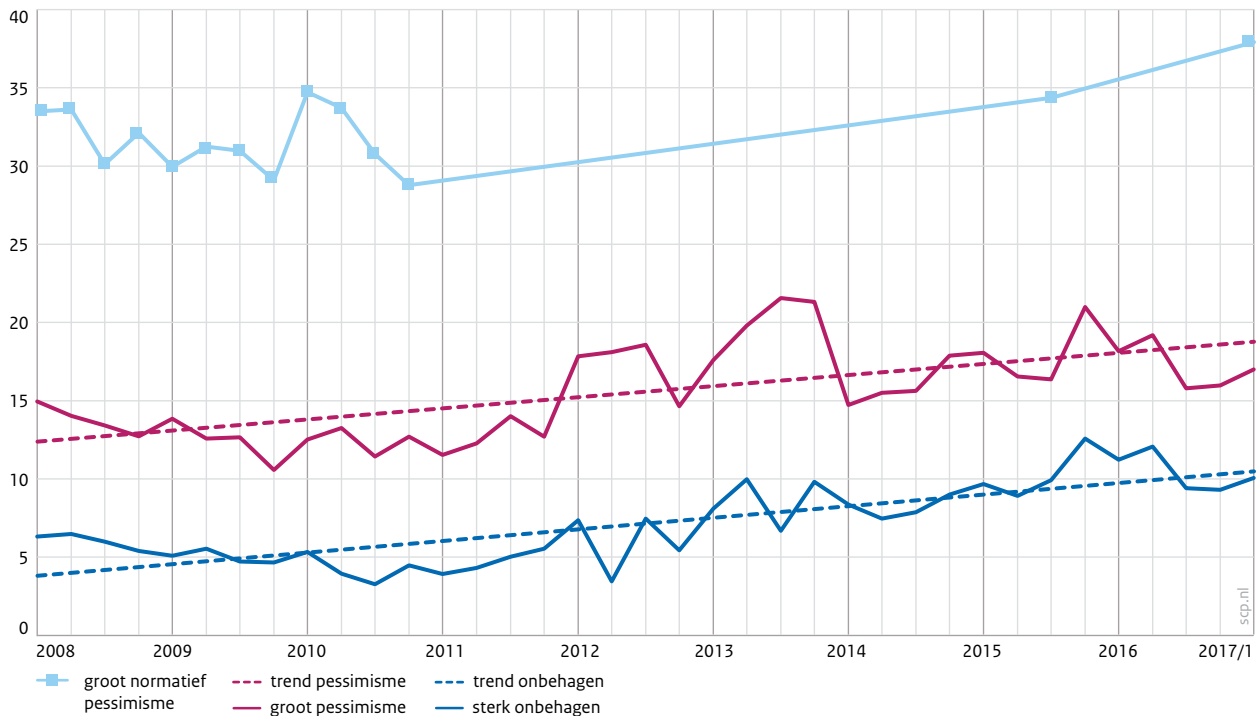
Ontwikkelingen

Tot slot van dit hoofdstuk keren we terug naar de ontwikkelingen vanaf begin 2008. Met het onderzoek 'Culturele veranderingen in Nederland' gingen we elders terug tot 1975. Toen zagen we tot 2011 schommelende

¹⁸ Het zien van veel maatschappelijke tegenstellingen ('conflictdenken') is eerder geanalyseerd als een aan maatschappelijk onbehagen gelieerd verschijnsel door Bram Spruyt in: Vlaanderen: conflictdenken als (nieuwe) scheidslijn, in: Mark Bovens, Paul Dekker en Will Tiemeijer (red.), *Geschieden werelden*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau en Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, 2014: 79-100.

Figuur 2.4 Ontwikkeling van pessimisme, onvrede en onbehagen 2008-2017 (in procenten)^a

a Groot normatief pessimisme = % het gaat duidelijk de verkeerde kant op met de normen en waarden in Nederland; groot pessimisme = % het gaat duidelijk de verkeerde kant op met Nederland; en sterk onbehagen = % groot pessimisme + % score van 50 of meer voor politieke onvrede (zie tabel 2.3).

Bron: COB 2008/1-2017/1

bewegingen, maar geen trend in het maatschappelijk onbehagen.¹⁹ In figuur 2.4 zijn de twee indicatoren van de voorafgaande analyses vermeld plus een meting van uitgesproken pessimisme over de ontwikkeling van normen en waarden (in tabel 2.8 gebruikt als tweedeling in dit kwartaal). Bij gebrek aan frequente metingen (er is na 2012 maar twee keer naar gevraagd) laat het morele pessimisme geen trend zien, maar de andere indicatoren tonen wel een stijgende tendens van begin 2008 tot begin 2017.²⁰ Tot 2011 zouden deze gegevens geen trend laten zien.

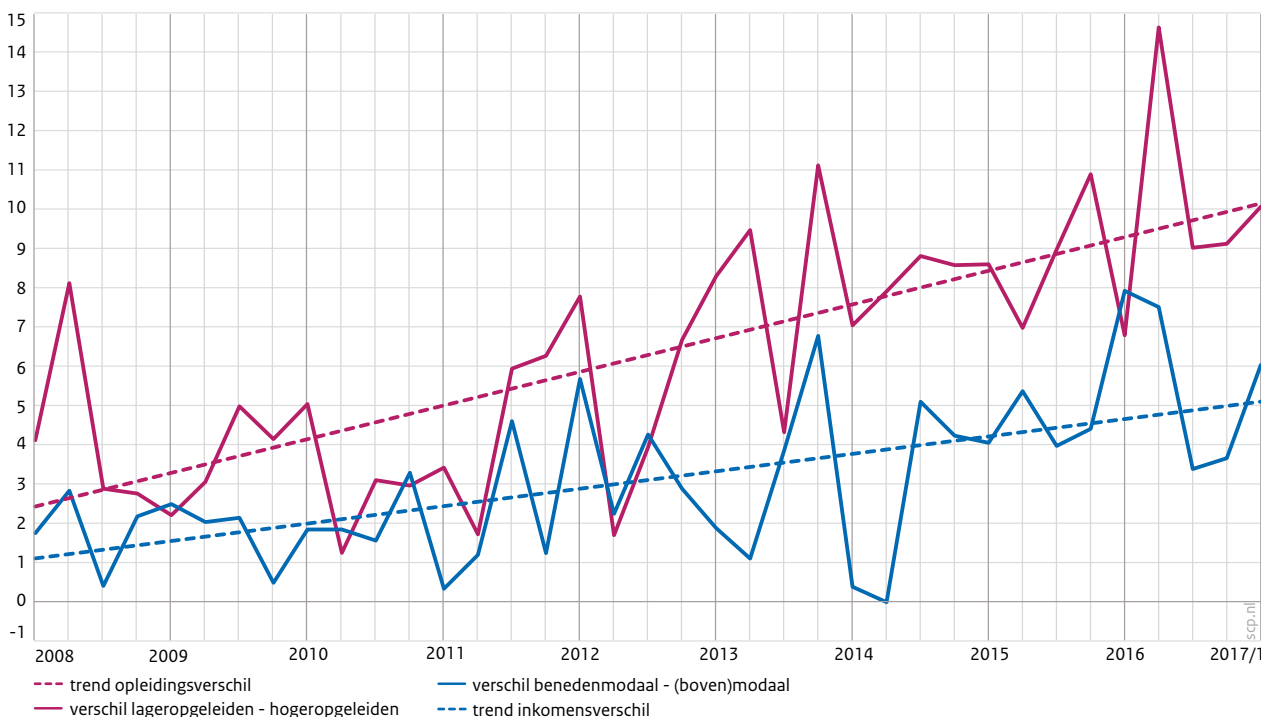
De trends zetten zich niet in alle bevolkingsgroepen in gelijke mate door. Dat laten we voor maatschappelijk onbehagen in figuur 2.5 zien voor twee harde tweedelingen die in tabel 2.5 relevant bleken: die van hoger- en lageropgeleiden en van benedenmodale en (boven)modale inkomens. De verschillen vertonen van kwartaal op kwartaal sterke fluctuaties, maar trendmatig worden ze groter over de 37 afgelopen kwartalen. Bij de opleidingsverschillen is de trendmatige toename sterker dan bij de inkomensverschillen.²¹

19 Dekker et al. 2013 (noot 13): 75-78.

20 Groot pessimisme +0,18*** en sterk onbehagen + 0,19*** %-punt per kwartaal.

21 Opleidingsverschil +0,21*** en inkomensverschil +0,11*** %-punt per kwartaal, het eerste neemt meer toe dan het tweede (namelijk 0,10** (p = 0,008) per kwartaal).

Figuur 2.5 Opleidings- en inkomensverschillen in sterk onbehagen, bevolking van 18+, 2008-2017 (in procentpunten)^a

a Gepresenteerd is het verschil in de percentages sterk onbehagen van lageropgeleiden en hogeropgeleiden van de tweedeling in tabel 2.5 en van mensen met een benedenmodaal inkomen en met een modaal of bovenmodaal inkomen (vanwege beschikbaarheid van gegevens individuele inkomens in plaats van de huishoudinkomens in tabel 2.5).

Bron: COB 2008/1-2017/1

Afsluitend

In dit hoofdstuk hebben we ingezoomd op de harde kern van mensen met sterk maatschappelijk onbehagen, gedefinieerd als een combinatie van groot pessimisme over de richting waarin ons land gaat ('duidelijk de verkeerde') en een grote politieke onvrede (ontevredenheid over de multiculturele samenleving, EU, open grenzen, politiek en overheid). De gehanteerde criteria zijn onvermijdelijk arbitrair en de 10% mensen met sterk onbehagen waarop we uitkwamen, is dan ook geen vast gegeven. Vanuit dit percentage was het wel mogelijk grote verschillen in frequentie van sterk onbehagen tussen bevolkingsgroepen te beschrijven en ontwikkelingen in de tijd te tonen.²² Die verschillen en ontwikkelingen waren niet heel anders geweest bij een wat ruimere of engere begrenzing van het sterke onbehagen.

Burgers met sterk onbehagen hebben in de aanloop naar de verkiezingen van 15 maart 2017 veel aandacht in de media en in politieke debatten gekregen. Dat gebeurde ook, omdat ze werden gezien als exponenten van een veel wijder verbreid onbehagen. Onbehagen wordt dan gezien als iets waarmee veel burgers in meer of mindere mate behept of besmet zijn en waarvan we misschien wel allemaal

²² Aan de boosheid van de 'boze burgers' aan het begin van dit hoofdstuk hebben we geen aparte aandacht meer besteed. Ze kwam wel naar voren in een aantal citaten en in kader 2.1 over de telefoongesprekken en boosheid is eerder ook wel als een dominante emotie van burgers met maatschappelijk onbehagen aangewezen (Schrijver 2016 (noot 2), COB 2016|2: 27 e.v.; Dekker et al. 2013 (noot 13): 127 e.v.), zij het met de aantekening dat de boosheid soms vooral functioneel is (als ik niet boos doe, word ik niet gehoord) en zich waarschijnlijk vaak beperkt tot de momenten dat over politiek en samenleving wordt gepraat (zie einde kader 2.1). En burgers hoeven niet boos te zijn uit onbehagen; ze kunnen ook over iets concreets boos zijn.

last hebben. Er zou een cultuur van onbehagen heersen. Over dat bredere onbehagen wordt in een recente beleidsverkenning opgemerkt:

‘Het nieuwe millennium wordt gekenmerkt door een (groeidend) gevoel van maatschappelijk onbehagen. We constateren dat dit groeiend onbehagen niet zozeer blijkt uit sociaalwetenschappelijk onderzoek, maar wel uit het feit dat er steeds frequenter over wordt geschreven en gesproken in de media.’²³

De in dit hoofdstuk gesignaleerde trendmatige toename van het aantal mensen met sterk onbehagen sinds 2008 (en de afwezigheid van een dergelijke trend tussen 1975 en 2011 toen er anders werd gemeten (zie noot 13/19)) geeft geen uitsluitsel over de ontwikkeling van het hier aangeduide gevoel in de samenleving. Echt onderzoek daarnaar is lastig,²⁴ maar het vaststellen van een toename ervan op basis van mediaberichtgeving is niet zo gek. Een beetje ongemakkelijk is het wel: er is meer onbehagen, omdat er meer onbehagen in de media circuleert. En omdat er meer onbehagen is, besteden de media er meer aandacht aan. En zo verder? Om zo’n vicieuze cirkel te vermijden zou journalistiek en sociaalwetenschappelijk onderzoek misschien wat vaker op zoek moeten gaan naar feiten, pogingen tot verbetering en relativerende beschouwingen die het onbehagen tegenspreken.

²³ Steur et al. (noot 1): 17.

²⁴ Een interessante aanzet is de meting van maatschappelijk onbehagen als tijdgeest bij Anne Marthe van der Bles, Tom Postmes en Rob R. Meijer, *Understanding collective discontents: A psychological approach to measuring Zeitgeist*. *PLoS One*, June 26, 2016 (doi:10.1371/journal.pone.0130100).

Verantwoording

Achtergrond

Het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) wordt gedaan door het Sociaal en Cultureel Planbureau in opdracht van de Voorlichtingsraad (VoRa) en heeft de volgende doelstellingen:

- Het kabinet voorzien van actuele informatie over ontwikkelingen in opvattingen in de bevolking over maatschappelijke en politieke problemen en doeleinden, inclusief gegevens over algemene tevredenheid en onbehagen en zo mogelijk signaleringen van groepen die ‘negatief’ opvallen.
- Het informeren van politiek en publiek met uitvoeriger analyses van deze onderwerpen om Nederland in de tijd en internationaal te kunnen plaatsen en verscheidenheid binnen de Nederlandse samenleving in kaart te brengen en te duiden.
- Een bijdrage leveren aan de publieke discussie over maatschappelijke en politieke problemen en doeleinden door relativering en uitdieping van enquêtegegevens over de publieke opinie met behulp van vergelijkende analyses en kwalitatief onderzoek.

Het onderzoek resulteert in kwartaalrapporten en in studies. De volgende achtergrondstudie en twee verdiegingsstudies zijn verschenen en beschikbaar op www.scp.nl/publicaties:

- Paul Dekker (red.), *Meten wat leeft? Achtergrondstudie bij het Continu Onderzoek Burgerperspectieven*. Den Haag: SCP, 2009.
- Paul Dekker, Tom van der Meer, Peggy Schyns en Eefje Steenvoorden, *Crisis in aantocht? Verdiegingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2008*. Den Haag: SCP, 2009.
- Paul Dekker en Josje den Ridder (red.), *Stemming onbestemd. Tweede verdiegingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven*. Den Haag: SCP, 2011.

Onderzoek in het eerste kwartaal van 2017

Voor dit kwartaal is een enquête gehouden en is een aantal respondenten telefonisch extra geïnterviewd. Het enquêteonderzoek is uitgevoerd door SAMR op een steekproef van personen van 18 jaar en ouder uit zijn bestand ‘De Onderzoek Groep’. Dit onderzoekspanel is samengesteld op basis van telefonische werving en maakt geen gebruik van zelfaanmeldingen. De respondenten ontvangen in principe geen vergoeding, maar 220 panelleden die niet telefonisch konden worden uitgenodigd en herinnerd, ontvingen een cadeaubon van € 7,50 om hen snel en positief te laten reageren. In totaal hebben 1189 mensen tussen 2 januari en 2 februari 2017 de vragenlijst volledig ingevuld (1001 via internet en 188 schriftelijk). De gemiddelde invultijd van de online vragenlijst was 22,4 minuten. 97% beoordeelt het onderzoek met een voldoende en het gemiddelde cijfer is een 7,6. Tenzij anders vermeld, zijn in dit rapport de resultaten gewogen op sekse, leeftijd, opleiding en internetgebruik. De weegfactor varieert van 0,4 tot 3,0 en de wegefficiëntie is 85%, resulterend in een effectieve steekproef van 1014. Zie verder Petra Immerzeel, Tessa Dahlmon en Jurian Broers, *Onderzoekstechnische verantwoording Burgerperspectieven 2017, 1e kwartaal*. Leusden: SAMR, februari 2017, beschikbaar op www.scp.nl/publicaties.

Op 16 februari hebben we aanvullende telefoongesprekken gevoerd met 34 mensen die in januari aan de enquête deelnamen. We vroegen de helft naar maatschappelijke tegenstellingen (zie hoofdstuk 1) en de andere helft naar onbehagen en mogelijkheden om Nederland beter te maken (zie hoofdstuk 2).

Onderwerpen in eerdere kwartaalberichten

- 2008|1: mediagebruikers, institutioneel vertrouwen, machteloosheid en Europa;
- 2008|2: levensinstellingen, informatie voor de regering en maatschappelijke participatie;
- 2008|3: groepen werkenden, economische en persoonlijke toekomstverwachtingen;
- 2008|4: basismotivaties, overheidsuitgaven, de crisis en publieke omgangsvormen;
- 2009|1: vrijheid van meningsuiting en Europa;
- 2009|2: opvoeding en gezin en de media over de crisis;
- 2009|3: de economische crisis voor mbo'ers en mkb'ers en politieke onvrede;
- 2009|4: politiek (on-)tevreden en de multiculturele samenleving;
- 2010|1: maatschappelijke tegenstellingen en de relaties tussen jong en oud;
- 2010|2: bezuinigingen en vertrouwen in informatie over klimaat en vaccinatie;
- 2010|3: gevoelens van onveiligheid en internationalisering;
- 2010|4: grip op het leven en de publieke gevolgen van gejaagdheid;
- 2011|1: eurocrisis en vergelijking Denemarken – Nederland;
- 2011|2: Nederland in het buitenland, buitenlands beleid en burgertypen;
- 2011|3: eigen verantwoordelijkheid en groepen mediagebruikers;
- 2011|4: de inrichting van Nederland en sterke punten van Nederland;
- 2012|1: ontwikkelingen in de publieke opinie tussen 2008-2011;
- 2012|2: economische crisis en toekomst, Europa en opleidingsniveaus;
- 2012|3: houdbaarheid van de medische zorg en AOW en wensen voor de formatie;
- 2012|4: vrijwilligerswerk, maatschappelijke tegenstellingen, buitenland, niet-stemmers;
- 2013|1: protestgeneigdheid en vertrouwen in informatiebronnen;
- 2013|2: crisisperspectieven en -ervaringen en HEXACO-persoonlijkheidsdimensies;
- 2013|3: persoonlijke toekomstzorgen, inkomensongelijkheid en Europa;
- 2013|4: opvattingen over Oost-Europese arbeidsmigranten en lokale politiek;
- 2014|1: stemming over Europa en de Haagse politiek;
- 2014|2: (fysieke) risico's en verantwoordelijkheden;
- 2014|3: visies op Nederland en de toekomst en essay 'Van stemming naar bestemming';
- 2014|4: opvattingen over decentralisaties en vrijheid van meningsuiting;
- 2015|1: internationale politieke situatie, lokale tevredenheid en burgertypen;
- 2015|2: Europese Unie en burgerparticipatie;
- 2015|3: soorten vertrouwen in Nederland en politiek vertrouwen internationaal;
- 2015|4: perspectieven van mbo-opgeleiden;
- 2016|1: decentralisaties en referenda;
- 2016|2: vluchtelingen en pessimisme en optimisme over Nederland;
- 2016|3: politiek vertrouwen & verantwoordelijkheden en kerkelijkheid & godsdienst;
- 2016|4: energietransitie en electorale diversiteit.

© Sociaal en Cultureel Planbureau,
Den Haag 2017

ISBN 978 90 377 0827 1
ISSN 1876 8598

Sociaal en Cultureel Planbureau

Postbus 16164
2500 BD Den Haag

info@scp.nl
www.scp.nl

Vormgeving: Sz+, Utrecht
Opmaak: Textcetera, Den Haag